

**TARİHTE
TÜRKLER ve KÜRTLER
SEMPOZYUMU**

BİLDİRİLER

09-10 Ocak 2014/Ankara

TÜRK TARİH KURUMU

1.
Cilt

Copyright © Türk Tarih Kurumu 2014.

Kızılay Sokağı No: 1 06100

Sıhhiye / ANKARA TÜRKİYE

www.ttk.gov.tr

Telefon: +90 312 310 23 68 (11 hat)

Yayına Hazırlık

Gazi Yayıncılık A.Ş.

Bulgurlu Mahallesi Bulgurlu Caddesi

Etiler Sokak No.: 10/1 Küçükçamlıca

Üsküdar / İSTANBUL TÜRKİYE

www.gaziyayincilik.com.tr

Telefon: +90 216 650 83 15 - 16

Baskı

Tor Ofset San. ve Tic. Ltd. Şti.

Akçaburgaz Mahallesi 116. Sokak No.: 2

Esenyurt / İSTANBUL TÜRKİYE

www.torofset.com

Telefon: +90 212 886 34 74

ISBN

ISBN 978 - 975 - 16 - 2912 - 8 (tk.)

ISBN 978 - 975 - 16 - 2913 - 5 (1.c.)

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. Dizi - Sayı 10*

TARİHTE TÜRKLER VE KÜRTLER SEMPOZYUMU

ANKARA: 09-10 OCAK 2014
SEMPOZYUMA SUNULAN BİLDİRİLER

I. Cilt

EDİTÖR

Prof. Dr. Orhan KILIÇ

SEMPOZYUM YÜRÜTME KURULU

Prof. Dr. Ahmet KANKAL

Prof. Dr. Ahmet CİHAN

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Mehmet Metin HÜLAGÜ

Prof. Dr. Ahmet KANKAL

Prof. Dr. Erol ÖZVAR

Prof. Dr. Ahmet CİHAN

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI

Prof. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ

Prof. Dr. Altan ÇETİN

Prof. Dr. İlhan ERDEM

Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU

Prof. Dr. Hasan Tahsin FENDOĞLU

Prof. Dr. Süleyman SEYDİ

Doç. Dr. Mehmet Ali KİREÇÇİ

Doç. Dr. İsmail AYDOĞAN

Yrd. Doç. Dr. Aytaç YILDIZ

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA 2014

Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu (2014 : Ankara)

Tarihte Türkler ve Kürtler sempozyumu, 09-10 Ocak 2014, Ankara : sempozyuma sunulan bildiriler / ed. Orhan Kılıç. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2014.

4 c. (vii, 310 s. ; viii, 311 s. ; viii, 310 s. ; viii, 376 s.) : resim (kimi renkli), tıpkıbasım, harita, tablo ; 22 cm. — (AKDYYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VIII. Dizi-Sa. 10^a, 10^b, 10^c, 10^d).

Bibliyografya var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 2912 - 8 (tk.)

ISBN 978 - 975 - 16 - 2913 - 5 (1.c.)

ISBN 978 - 975 - 16 - 2919 - 7 (2.c.)

ISBN 978 - 975 - 16 - 2920 - 3 (3.c.)

ISBN 978 - 975 - 16 - 2921 - 0 (4.c.)

1. Türkler _ İlişkiler _ Kürtler _ Kongreler. I. E.a. II. Kılıç, Orhan. III. Dizi.

323. 1191590561 20

956. 100491992 20

EDİTÖR'DEN

Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenen "Tarihte Türkler ve Kürtler Uluslararası Sempozyumu" 09-10 Ocak 2014 tarihlerinde Ankara'da icra edildi.

Sempozyumun amacı; kadim bir medeniyete, adaletli bir idareye ve hoşgörüyeye dayanan engin bir tarih ve kültüre sahip olan Türkler'in, çeşitli coğrafyalarda yaşayan farklı millet, halk ve topluluklarla kader birliği ederek ortak bir tarih ve kültüre sahip oldukları fikrinden hareket edilerek açıklanmıştır.

Bu bağlamda söz konusu kader birliğinin en önemli örneklerinden birisinin tarihi süreç içerisinde yer alan Türk ve Kürt ilişkileri olduğu belirtilerek, bu ilişkilerin günümüze kadar yeterince tarafsız ve önyargısız olarak akademik bir yaklaşımla ele alınmadığı, bu sebeple sürekli tartışılan konular arasında yer aldığı vurgulanmıştır.

Türk Tarih Kurumu isabetli bir yaklaşımla, Türkler ve Kürtler konusunda yapılan tartışmalara açıklık getirmek maksadıyla; akademik bir düzeyde, günlük siyasi kaygı ve önyargılardan uzak olarak klasik eserler ve arşiv kaynaklarına dayalı olarak hazırlanmış özgün bildirimlerin sunulacağı bu sempozyumu düzenlemeyi kararlaştırmış ve gerçekleştirmiştir. Sempozyum programına toplam 67 bildiri alınmış ve birkaç tanesi hariç sunulmuş ve tartışılmıştır.

Sempozyum sonrasında katılımcılardan bildiri metinlerini gözden geçirip varsa düzeltmeleri yapıp yeniden göndermeleri istenmiştir. Bu çağrı üzerine yazarlarınca düzenlenip gönderilen bildirimler yeniden incelenmiş, Sempozyumun amacına ve konularına uygun olan akademik içeriğe sahip elli beş bildirim, Sempozyum Bildirileri Kitabı içerisinde yer alması uygun bulunmuştur.

Bildirilerin büyük bir kısmı Türkler ve Kürtlerin ortak ve tarih ve kültür birlikteliği ile ilgilidir. Bunun dışındaki bildiriler ise çoğunlukla herhangi bir dönem veya kaynak grubu içerisinde Kürtler hakkındaki bilgilerin değerlendirildiği bilgileri içermektedir. Basımına karar verilen elli beş bildiri konularına göre sıralanmış ve böylelikle konu bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır. Benzer konularda farklı bakış açılarının olduğu bildiriler arasında münıkün olduğunca bir tercih yoluna gidilmemiş akademik içeriğe sahip olmak kaydıyla tamamı bildiri kitabında yer almıştır.

Sempozyum sırasında ve sonrasında yapılan değerlendirmelerde de ifade edildiği üzere, Türkler ve Kürtlerin ortak tarih, ortak kültür ve kader birliği içinde yaşadıkları ve farklılıktan çok birlikteliklerinin olduğu gerçeği; doğru, objektif ve ana kaynaklara dayalı olarak hazırlanmış bildirilerden açık bir şekilde anlaşılacaktır. Bu yönüyle eserin Tarih ilmine ve Türklerle Kürtlerin hoşgörü içerisinde ortak yaşamasına katkıda bulunmasını diliyoruz.

Prof. Dr. Orhan KILIÇ

Editör

Elazığ/Nisan 2014

İÇİNDEKİLER

Editör den.....	V
Emeviler Döneminde Kürtler <i>Fatih ERKOÇOĞLU</i>	1
Anadolu Coğrafyasına Türkler ve Kürtler Ne Zaman Geldiler? <i>Mehmet SİRAY</i>	15
Selçuklular ve Kürtler <i>Bekir BİÇLER</i>	25
Türkiye Selçuklular Zamanında Anadolu'da Kürtler (XI.-XIII. Yüzyıl) <i>Abmet KÜTÜK</i>	59
Selçuklu-Mervâni İlişkilerinin Siyasal Çerçevesi Üzerine Notlar <i>Mustafa AİÇAN</i>	89
Akkoyunlu-Kürt İlişkileri <i>Seyfettin ERŞAHİN</i>	101
XVI. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Safevi Mücadelesi ve Kürtler <i>Bilgehan PAMUK</i>	125
İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürd Politikası <i>Mehmet Al. ÜNAL</i>	141
Osmanlı İcaresinde Kürtlerin Statüsü <i>Bayram KODAMAN</i>	161
Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar) <i>Orhan KILIÇ</i>	167
Diyarbakır Eyaletinin İdari Taksimatı ve 1848-1864/1867 Tarihleri Arasında Kürdistan Eyaleti Adıyla Yeniden Teşkilatlandırılması <i>İbrahim YILMAZÇELİK</i>	213
Dipnotlar.....	253

X

Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)

Prof. Dr. Orhan KILIÇ

*Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim
Dalı ELAZIG/TÜRKİYE e-mail: okilic60@gmail.com, web: www.orbankilic.com.tr*

GİRİŞ

Kürdistan tabirine tarihi kaynaklarda 12. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Son Büyük Selçuklu Sultanı *Sançar* zamanında, ağırlıklı olarak bugünkü İran topraklarındaki merkezi Hemedan yakınlarındaki *Babar Kalesi* olan dağlık bir bölge *Kürdistan* olarak anılmıştır. Bu bölgenin önemli merkezleri Zagros dağlarının doğusundaki Hemedan, Dinaver, Kirmanşah, Hulvan ve Dokuka (Tavuk)'ya kadar olan şehirler idi. Bu bölge 12. yüzyıldan önce *dağlık* manasında *bilad-ı Cebel* ve *el-Cibal* olarak da ifade edilmiştir. Ebu'l-Fida ve İbn Esir bahse konu bölgeyi *el-Cibal* olarak ifade ederler¹. 14. yüzyılın ortalarından itibaren el-Cibal bölgesinin *Kürdistan* olarak ifade edildiği kaynaklar mevcuttur.

Hamdullah Müstevfi *Nüzhetü'l-Kulub* adlı coğrafya eserini 1340 yılında telif etmiştir. Bu eserinde İlhanlı Devleti'nin idari taksimatı hakkında bilgi verirken Kürdistan'dan bahseder. Hamdullah Müstevfi'ye göre Kürdistan olarak anılan bölgenin sınırları; Irak-ı Arab, Huzistan, Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Diyar-bekr'dir. Şehirleri ise şunlardır: Alâni, Ališter, Behhar, Heftilan, Dinaver, Şehr-i Zor, Kirmanşah, Küngür, Maydeşt, Hersîn ve Vastam².

İlhanlı bütçesi olarak bilinen ve 1350 yılında kaleme alındığı ileri sürülen *Risale-i Felekiyye*'de Kürdistan diye adlandırılan bölge Hoca Ferideddin Şirazi uhdesinde olup şehirleri ise şunlardır: Kulgar-ı Büzürk, Kulgar-ı Kuçek, Ahengeran, Şehr-i Zor, Ekradüt-Dağ, Ekrad-ı Ahlat, Çamçamal, Helvan, Kasr-ı Şirin, Cakakavân, Derbend, Tak-ı Gerger, Şeodiz ve Hanikin³.

Ancak Osmanlı öncesi uygulamalarda bu tabir siyasi sınırlar ile çevrilmiş ve bu sınırlar içerisinde tümüyle aynı etnik kökenden gelen toplulukların yaşadığı bağımlı veya bağımsız bir devlet adı şeklinde kullanılmamıştır. Kürdistan diye ifade edilen bölgeler sabit bir coğrafi bütünlük de göstermemiştir. Osmanlılar Safevilerle olan mücadelesinde Zagros dağlarını aşamadıkları için 14. yüzyılda Kürdistan olarak bahsedilen bölgenin büyük bir kısmı İran coğrafyasında kalmıştır.

Osmanlıların 15. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Doğu Anadolu, Irak ve İran coğrafyasındaki siyasetleri sonucunda ortaya çıkan tablo yeni birtakım uygulamaları da beraberinde getirecektir.

1. ÇALDIRAN SAVAŞI SONRASI DOĞU ANADOLU'DAKİ MAHALLİ BEYLERİN OSMANLI DEVLETİNE BAĞLANMALARI

Osmanlılar 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu tedricen hâkimiyetleri altına almışlardır. Bölgede Osmanlı idaresinin yerleşmesinde İdris-i Bitlisi ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın önemli görevler ifa ettikleri bilinmektedir. 1515'de Diyarbakir, 1535'de Erzurum, 1548'de Van, 1568'de Şehrizor, 1578'de Çıldır, 1580'de Kars, 1586'da Rakka (Ruha) ve Musul beylerbeylikleri/eyaletlerinin kurulması ve teşkilatlanması ile Osmanlı idari yerleşmesi tamamlanmıştır⁴.

Yavuz Sultan Selim 6 Eylül 1514'de Tebriz'i feth ettikten sonra kışlamak üzere Amasya'ya dönmüş ve yanında bulunan İdris-i Bitlisi'yi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya göndererek buradaki mahalli beyleri Safevilere karşı ayaklandırıp Osmanlı Devleti'ne itaat etmelerini ve hizmetine girmelerini sağlamalarını emretmişti. İdris-i Bitlisi'nin çalışmaları kısa bir süre sonra meyvesini vermiş ve bölgedeki aşiret sahibi mahalli beyler bir bir Osmanlı

Devleti'ni itaat ederek devletin hizmetine girmişlerdir. Bölgedeki mahalli beylerin Osmanlı'ya itaati sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin Osmanlı idaresi altına alınması hedefini gütmüyordu. Musul, Kerkük ve hatta daha güneyin de Osmanlı topraklarına katılması gerekiyordu. Bu sebeple bölgede aynı dine mensup unsurları kılıç zoru ile değil, kendi gönüllerince Osmanlı saflarına çekmek gerekiyordu. Nitekim öncelikle kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözmekle işe girilmişti. Urmiye çevresindeki Emir Sarım'ın oğullarının ülkelerindeki Safevileri kovmaları sağlanmış ve onun da Soran hâkimi Emir Seyyid Bey ve Baban Kürtleri tarafından hanayesi sağlanmıştı. Müteakiben Bradost kabilesi emirleri Yusuf İskender Bey ve Sultan Ahmed Osmanlı safına geçtiler ve bu havalideki kabileler uzlaştırıldı. İmadiyye hâkimi Emir Seyfeddin ve oğlu Emir Hüseyin ile Cizre hâkimi Şah Ali Bey Yavuz Sultan Selim'e biatlerini bildirdiler. Bu mahalli beylerin bir kısmı Osmanlı, bir kısmı ise Safevi taraftarı idiler. Bunlar arasındaki mücadeleler Osmanlı safında olmayı arzu edenlerin lehine sonuçlandı⁵.

Bu arada Diyarbekir Şah İsmail'in kumandanlarından Karahan tarafından muhasara altına alınmıştı. Bu muhasara bir yıl kadar sürmüş ve Eylül 1515'de Bıyıklı Mehmed Paşa ve Rum beylerbeyi Şacı Paşa'lar idaresindeki Osmanlı ordusu şehre yaklaşıncaya Karahan muhasarayı kaldırıp Mardin istikametine çekilmek zorunda kalmıştı. Osmanlı ordusu şehre girdi ve 4 Kasım 1515 tarihinde Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbekir beylerbeyiliğine tayin olundu⁶. İşte bu mücadeleler esnasında bölgedeki 25-30 ekrâd ümerası Şiiilerin Diyarbekir'i muhasara altına almaları sebebiyle Yavuz Sultan Selim'e aşağıda tam metnini verdiğimiz tarihi arizayı İdris-i Bitlisi vasıtasıyla göndermişlerdi⁷.

“Can ü gönülden Sultân-ı İslâma bi'at eyledik ve Kızılbaş-ı zâhirü'l-illhaddan teberri eyledik. *Memâlik-i Kürdistan ki, bir çylik yola karib memleketlerdir, bid'at ve delâlet-i Kızılbaş kaldırıp gerü âyin-i sünnet-i cemâ'at ve mezheb-i Şafi'i'yi icra eyledik...* Sultân-ı İslâm ile müşerref edüp hutbede çihar-ı yâr-ı izâmı yâd edüb meydan-ı cihâdda sa'y ü içtihad göstere idik. Çünkü Sultân-ı İslâmın Alâüddevle memleketine avdetleri mesmû'imız oldu; mütefikül-kelâm olub

dâ'i-i devletleri olan Mevlânâ İdris'i rikâb-ı kâmyâblarına gönderdik. Cümlemizin matlûbu budur ki,

Bu muhlis bendelere takviye ve imdâd buyurular. Zira ki, bizim mesâkin ve bilâdımızın bilid-ı Kızılbaş kurb-i civarı vardır; belki muhtelittir. Nice yıllardır ki, bu mülhidler, şimşir-i sitem ile bün-yâdımız kazmışdır. On dört sene bizim azım cenk ü cidâl ederler. Mücerred Sultân-ı İslâma muhabbet üzre olduğumuz için eğer bu tâife-i pâk-i'itkadi ol zalimlerin cevri ü sitemlerinden halâs-ı inâyetleri olmazsa, kendümüz istiklâl üzere ol kavme mukâvemete tâkat edemeyüz. *Zira ki Ekrâd-ı mülûk tavâif ve akvâm ve aşâir-i muhtelifâtıdır. Allah te'âlâ'yı birbilüb Muhammed ümmeti olduğumuzda müttefikleriz. Sâir hususda birbirimize mü'âbâ'at mümkün değildir. Sünnetullâh böyle câri olmuştur.* Lakin ümidvarız ki, Hüdâvendigâr'dan imdâdolursa, Bilâd-ı Irak Arab ve Accem ve Azerbaycan'dan ol sitemkârların elleri kesilüb intizâ oluna. Hususan Amid-i Mahrûse ki, kilid-i fütuh-ı Memalik-i İran ve pay-ı taht-ı Selâtin-i Bayındırhânî'dir, şimdi bir yıldır ki, ol şehrin ahâlisi Sultân-ı İslâmın merhameti ümidiyle mahsur-ı leşker-i Kızılbaşdır ve elli binden müte'âviz nüfus anda helak olmuşdur. Eğer bu sene de Sultânın nazarı bizim hâlimize olub bu bilâd-ı müslümaniye i'âne ve igâseleri erişürse, ümididir ki, mesûbât-ı uhrevi ile envâ'-i fütûhât ve fevâid-i dünyeviyyeye müsta'kib ve mes-tetbi' olacaklardır ve cemâ'ir-i mü'minân andan müsteli ve mütefi' olacaklardır.

Bâki fermân Dergâh-ı Mu'allânındır."

Kasım sonları 1515 tarihinde İdris-i Bitlisi'ye gönderilen bir nâme-i hümayûn ile Bıyıklı Mehmed Paşa'ya *nişan-ı şerifle mu'an-ven boş abkâm kağıtları* gönderildiği bildirilmiş ve bunların müellif tarafından doldurularak aralarındaki *silsile-i meratibe* göre sancak verilen beylere yollaması istenmiştir. Bunlar toplam otuz adet olup; yirmi ikisi berat, biri beylerbeyi beratı geriye kalanlar ise istimalet-nâme idi⁸. İdris-i Bitlisi'nin ilk tevcihleri yapmasından sonra Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği mektuptaki ifadeler bu beylerin Osmanlı saflarına geçmesinin önemi-ne dikkat çekmektedir:

"...Bilâd-ı Ekâd denilen Diyarbekir ve çevresindeki mazlûm Müslümanlar, Devlet-i aliyyenin hizmetine taliptirler ve devlet ile

din düşmanlarının şerlerinden sizin yardım ve merhametlerinize masûm olmak ümidindedirler. Sizin Dâr'ül-Hilâfe yani İstanbul'a azimât haberiniz duyulduktan sonra buradaki bir kısım muhlis beydeler, Beylerbeyiniz Bıyıklı Mehmed Paşa'ya arz-ı itaat etmişlerdir. Hem ınezkûr beylerbeyi ve hem de bu hakir vasıtasıyla size bazı maruzâtlarını arz etmek istemektedirler.

Bazı insî şeytanların müdahalesiyle Kürt kabile ve aşiretleri, başlangıçta bir kısım ihtilâl ve ihtilallere ma'rûz kalmışlardır. Ancak Allah'ın lutf u inayetiyle bu menfilikler bertaraf edilmiştir. Ancak düşman durmamakta ve Kürt beylerini isyana teşvik etmektedir. Bilâd-ı Ekrâd'ın 'Osmanlı Devleti'ne iltihakı, İstanbul'un fethi zaferini tamamlayacak derecede ehemmiyetlidir. Zira bu bölgenin ilhakıyla, bir taraftan Irak yani Bağdad ve Basra'nın yolları, diğer taraftan Azerbaycan yolları ve diğer taraftan da Haleb ve Şam yolları açılmış olacaktır...."⁹

Osmanlı merkezi yönetimi, bölgedeki mahalli beylerin kendi istekleri ile itaat etmeleri sürecinde kendi aralarında ihtilaf ve ihtilal olmaması konusunda dikkatli davranmıştır. Özellikle Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme politikasının önüne geçilmesi hususundaki kararlılık sebebiyle Safevi Devleti'ne yüz çeviren bu beyler bir ölçüde hoş tutulması gerekiyordu. Ancak bu önemli durum sadece İdris-i Bitlisi'nin inisiyatifine bırakılmayacak derecede gözden uzak tutulmaması gereken bir mahiyet arz ediyordu. Devletin Bıyıklı Mehmed Paşa'ya gönderdiği tuğralı beyaz kağıtlar bir yerde Diyarbekir Vilayeti'nin idari taksimatını şekillendirecekti. Bu sebeple gerek *berat* yoluyla, gerek se *istimâlet* suretiyle sancak verilen beylerin kendi başlarına buyruk devletin denetim ve gözetiminden uzak olarak adeta özerk olarak denilecek bir tarzda yapılmaları da arzu edilmemiştir. Nitekim İdris-i Bitlisi'ye gönderilen mektupta; merkezin buradaki uygulamalardan ayrıntılı bir şekilde haberdar olması için berat suretiyle her beye hangi sancağın verildiği, hangi suretle dağıtıldığı, elkâblarının nasıl yazıldığı, hangi şartlarla itaat ettikleri ve hangi haklara sahip olduklarının tafsilatlı olarak yazılması isteniyordu. Aynı şekilde istimâletnâme

yoluyla kendilerine sancak verilen beyleri de yazıp bildirmesi ilave edilmişti¹⁰.

İlk uygulamalar ve ekrâd ümerası olarak ifade edilen beylerin Osmanlı itaati altına girme süreci ile ilgili olarak bazı hususların altını çizmek gerekir.

Osmanlı Devleti'nin ekrâd beylerini aşağıda ayrıntılarını vereceğimiz önceki uygulamalarından farklı bir statü ile Osmanlı idari sistemi içerisine dahil etmesi bu beylerin vazgeçilemez bir gücünün olması ile açıklanamaz. Zira Çaldıran Savaşı'nı kazanıp Tebriz'e kadar giden Osmanlı ordusunun birbiri ile asla siyasi ve askeri birlikteliği olmayan bu beyleri çok rahat bir şekilde bertaraf edeceği aşikârdır. Ancak İdris-i Bitlisi'nin Yavuz Sultan Selim üzerindeki etkisinin böylesi bir kararı almasında oldukça etkin bir rol oynadığı rahatlıkla görülebilmektedir. Yukarıdaki mektupların içeriğinden de anlaşılacağı üzere, İdris-i Bitlisi bu beylerin Osmanlı'ya itaatinin İstanbul'un fethi kadar önemli siyasi sonuçlar doğuracağı konusunda Yavuz Sultan Selim'in zihninde bir algı yaratmayı başarmıştı. Ancak bölgenin genel siyasi gelişmeleri bağlamında konuyu inceldiğimizde doğudaki ekrâd beylerinin Osmanlı-Safevi münasebetlerinde hiç de etkin bir rol oynamadıkları rahatlıkla görülecektir. Osmanlı-Safevi münasebetlerinin hiçbir safhasında bölgedeki mahalli beylerin organize bir güç oluşturarak, yanlarında Osmanlı ordusu olmadan Safevilere karşı direnç gösterdikleri bir askeri harekât veya savunmadan bahsetmek zordur. Doğudaki ekrâd beylerinin Osmanlı-Safevi arasında tampon bir güç oldukları yolundaki bazı tespit ve değerlendirmeler de doğru değildir. Zira bu beylerin askeri güç olarak Safeviler karşısında duramayacak kadar zayıf oldukları bizatihi kendilerinin yazdıkları mektuplarda açıkça ifade ediliyordu. Daha sonraki süreçte Osmanlı belgelerinde bu mahalli beylere tanınan hakların *merhameten* verildiğine sıkça vurgu yapılmıştır¹¹.

Kürt aşiretleri *kelime-i tevhibden* başka hiçbir konuda anlaşamayarak sürekli olarak birbirleriyle çatışmayı huy edinmişlerdi. Aralarında dayanışma bulunmadığından Safevilere direnmeye güçleri yetmemişti¹². Çaldıran Savaşı'na ise bu beylerden sadece Palu

beyi Çemşid Bey itaat ederek katılmıştır¹³. Diğerlerinin bir katkısı söz konusu değildir.

2. MAHALLİ BEYLERİN DİYARBEKİR VİLAYETİ BÜNYESİNDEKİ STATÜLERİ

Osmanlı itaati altına giren ve ekrâd ümerası olarak bahsedilen mahallî beylerin bir şekilde Osmanlı idarî sistemi içerisinde ifade edilmeleri gerekiyordu. Aslında Osmanlı merkezi yönetimi bölgedeki bu mahallî beylerin merkezi belli olan bir vilayet şeklinde kendilerinin aralarından seçecekleri veya kabul edecekleri bir beyin idaresi altında ayrı ve müstakil bir vilayet olarak teşkilatlanmasını daha uygun buluyordu. Ancak yukarıda tam metnini verdiğimiz mektupta, ekrâd beyleri kendilerini idari ve sosyal bakımdan çok net bir şekilde tanımlamışlardı. Onların ifadesi ile kabileler ve aşiretler halinde birbirlerinden uzak mesafelerde yaşamaktaydılar. Aralarında hiçbir birliktelik söz konusu değildi. Birinin bir diğerini başında beylerbeyi görmesi mümkün olamazdı. Bu durumda yapılacak şey, bölgedeki tek Osmanlı idari teşekkülü olan Diyarbekir beylerbeyliği bünyesine bu beyleri bir şekilde monte etmektir.

İlk idari uygulamalarda Diyarbekir Vilayeti'ni teşkil eden sancaklar; ekrâd ümerasına verilen *eyalet* ve *livâ* olarak adlandırılanlar ile doğrudan Diyarbekir beylerbeyliğine bağlı olan *klasik* Osmanlı sancakları şeklindedir.

Bölgenin ilk idari taksimat bilgilerinde *Cemaat-i Kürdân*, *Elviye-i Vilayet-i Diyarbekir ma'a Kürdistan*, *Vilayet-i Kürdistan*, *Ümera-i Kürdistan-ı Diyarbekir* ile *Vilayet-i Kürdistan-ı Diyarbekir* adı altında idari taksimatı içeren birtakım listelere rastlanmaktadır.

Ekrâd, Kürdân veya Kürdistan terimleri ile ifade edilen idari yapılanmalar hakkında bilgi vermeden önce bir hususu belirtmekte yarar vardır. Osmanlı Devleti bölgeyi hâkimiyeti altına aldıktan sonra yaptığı ilk idari düzenlemeleri Diyarbekir beylerbeyliği eliyle ve onunla bağlantılı olarak yapmıştır. 1515'den sonraki ilk idari düzenlemelerde *Kürdistan* tabiri *Diyarbekir Vilayeti* bağlantılı olarak kullanılmıştır.

Osmanlı idari taksimatı için en gerçekçi listeler *tahrir defterleri* ile *sancak-tevcih defterleri*dir. Zira her iki defterde de belli tarihlerdeki uygulamaları net olarak tespit edebilmek mümkün olmaktadır. *Mühimme* defterlerindeki bazı listeler de idari taksimatı gerçekçi bir şekilde yansıtmaktadırlar. *Kanunnâme* tarzı veya muhteviyatı tam olarak bilinmeyen idari taksimat listeleri resmi bir vesika olarak addedilemeyeceği gibi sağlıklı bir değerlendirme yapmak için de yeterli değildirler. Ancak diğer bilgi ve belgeleri destekleyici mahiyette oldukları da göz ardı edilemez. İnceleme konumuz bağlamında düşünüldüğünde, başlangıçta ekrâd ümerasına verilen ve *Kürdistan* diye ifade edilen 'sancaklarda tahrir yapılmaması gerektiğinden tahrir defterlerinde bulunması beklenemez. Tahrire tabi tutulan sancaklar, mîrî rejim'e dahil klasik Osmanlı sancaklarıdır. Bu bakımdan sancak tevcih defterlerinin olmadığı dönemler için tahrir defterlerindeki idari taksimat ile bilgiler toplanıp kanunnâme veya idari taksimat listeleri bir araya getirilip kritikleri yapıldıktan sonra sağlıklı bir değerlendirme yapılabileceği kanaatindeyiz. Sancak tevcih defterleri bağlamında konuyu ele aldığımızda, idari taksimatı en gerçekçi yansıtan kaynaklar olduğunu söyleyebiliriz. Aşağıda yapacağımız değerlendirmeler de kaynakların bu özellikleri çerçevesinde olacaktır.

İdari taksimat ile ilgili uygulamaları içeren kaynaklardan birincisi 1520 tarihli olduğu ileri sürülen Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki D. 9772 numaralı defterdir¹⁴. Bu defterde *Kürdistan* diye ifade edilen herhangi bir idari üniteye rastlanmamaktadır. Bu deftere göre *Vilayet-i Diyarbekir* başlığı ile önce dokuz klasik Osmanlı sancağı, daha sonra *Cemat-i Kürdân* başlığı ile yirmi sekiz *livâ* (sancak) sancak yazılmıştır. Bu listeye göre Diyarbekir Vilayeti'nin sancakları şunlardır:

Tablo 1: Diyarbekir Vilayeti'nin İdari Taksimatı (1520)¹⁵

Sancak (Livâ)	Bey	Hâsulat (akçe)
Kara Harîd (Paşa sancağı)	Beylerbeyi Mehmed	-
Kemâh	Karaçin-oğlu Ahmed Bey	400.000
Harput	Çavuş Ahmed Bey	400.000
Ruhâ	Balta-oğlu Piri Bey	400.000
Arabgir	İskender Bey veled-i Yularkısdı	300.000
Ergani	Yiğit Ahmed Bey	-
İsbir	mahlûl	-
Bayburd	mahlûl	-
Biği (Kiğ.)	Mehmed Bey	Diyarbekir beylerbeyi Mehmed zikr olan sancağı adı geçen Mehmed Bey'e tevcih etmiş ancak berat verilmemiştir.
İkinci Kısım Sancaklar (Cemaat-i Kürdân)		
Çemişgezek	Hüseyin Bey	
Hizo	Mehmed Bey	
Atak	Ahmed Bey	
Palu	Cemşid Bey	
Süleymaniyan	Şah Veled Bey Süleymani	
Berriyecik	Tur Ali Bey Oruçlu	
Egil	Kasım Bey	
Çermük	Şah Ali Bey	
Hısn-ı Keyfa	Melik Halil Bey	
Cere (?)	Pir Kaya Bey	
Çapakçur	Sultan Ahmed Bey	
Fusâl (?)	Hacı Bey	
Hilvan	Şah Ali Bey	
Bidlis	Şeref Bey	
Sason	Mehmed Bey	
Cezire	Mir Bedreddin	
Hizân	Davud Bey	

Siverek	Mir Muzaffer-oğlu	
Berdeniç	Şah Ali Bey	
Hoytan	Bekir Bey Bohti	
Zeriki	Mehmed Bey	
Musul	Seydi Ahmed Bey Bohti	
Cüngüş	Halil Bey	
Puşadı	Saruhan Bey	
Hacük	Sultan Ahmed Bey Hacuki	
Sincâr	Feyyaz Bey	
Aşiret ve Ulus	Yadigâr Bey	
Gene	İsfahan Bey	

Diyarbakir Vilayeti'ndeki dokuz sancak klasik Osmanlı sancağıdır. Ancak bunlardan Bayburd ve İsbir sancakları *mablül* olarak kaydedilmiştir. Kemâh, Bayburd ve İsbir'in bu listede Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı olarak gözükmesi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethedilmesinde büyük rol oynamış olan Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbakir'e tayin edilmeden önce Bayburd ve Erzincan taraflarında olması ve 23 Ekim 1514'de buraya beylerbeyi olarak atanması ile bağlantılı olarak deđerlendirilmektedir¹⁶. Nitekim 6 Eylül 1518 tarihli tahrir defterinde¹⁷ Kemâh ve Bayburd Diyarbakir beylerbeyliği içerisinde yazılmamıştır. 1516-1518 tarihli tahrir defterinde (*TD No: 60*) ise Erzincan-Bayburd Vilayeti idari taksimatı içerisinde Kemâh ve Bayburd iki ayrı vilayet olarak kaydedilmiştir. İsbir Sancağı ise 1520-1523 tarihli icmâl defterinde (*TD No: 387*) kaza haline getirilerek Bayburd Sancağı'na bađlanmıştır¹⁸.

Yukarıdaki listede *Vilayet-i Diyarbakir* bünyesinde *Cemaat-i Kürdân* olarak yazılan sancaklar ile ilgili olarak tahrir defterlerine bakıldığında bazı sancaklar için durumun farklı olduğu görülmüştür. *Cemaat-i Kürdân* olarak ifade edilen sancaklardan Çermik, Siverek, Sincar, Musul, Çemişgezek ve Berriyecik 1518 yılında tahrire tabi tutulmuşlardır. Bu sebeple klasik Osmanlı sancağı statüsünde olabilecekleri ihtimal dahilindedir. Çüngüş ise Ergani'ye

bağlı bir nahiyedir ve Ergani klasik bir Osmanlı sancağı olduğu için Çüngüş de doğal olarak tahrir tabi tutulmuştur¹⁹. Dolayısıyla idari taksimat listelerinde Çüngüş'ün ayrı bir sancak olarak yazılması tahrir verilerine göre mümkün değildir.

1518 tarihli tahrir defterine göre ise Diyarbekir Vilayeti şu sancaklardan müteşekkildir:

Tablo 2: 1518 Tarihli Tahrir Defterine Göre Diyarbekir Vilayeti Livaları²⁰

Sancak (Livâ)	Sancakbeyi
Amid	Bıyıklı Mehmed Paşa (Beylerbeyi)
Mardin	-
Sincar	Bekir Bey
Berriyecek	Tur Ali Bey
Ruhâ	Piri Bey
Siverek	Şefkat Bey
Çermik	Şah Ali Bey
Ergani	Ahmed Bey
Harpur	Ahmed Bey
Arabgü	İskender Bey
Kığı	-
Çemişçezek	Pir Hüseyin Bey

Diyarbekir beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın hassaları 1.080.710 akçe olup Mardin Sancağı'ndadır. Bu sebeple buraya ayrı bir sancakbeyi tayini yapılmamıştır. Nitekim aşağıda görüleceği üzere 1522 ve 1526 tarihli idari taksimat listelerinde Amid ve Mardin birlikte yazılmış ve beylerbeyi uhdesinde olduğu belirtilmiştir. 1518 tahririne tabi tutulan sancakları ekrâd ümerasına verilen sancaklar içerisinde zikretmek kanaatimizce doğru değildir. Zira bu sancakların tahrir tabi tutulması onların klasik Osmanlı sancağı statüsünde değerlendirildiğini göstermektedir. *Yurtluk-ocaklık* sancakların da tahrir tabi tutulduğu bilinmektedir. Ancak bu tarihlerde idari taksimat listeleri, sancak-tevcih defterleri ve tahrir defterlerinde *ocaklık* uygulamasına henüz vurgu yapılmamaktadır²¹. Evliya Çelebi'nin Seyâhatnâmesi'nde Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancaklar zikredilirken bunlardan bir kısmının *yurtluk-ocaklık*

bir kısmının ise *hükümet* olduğu belirtilir. Bu statünün ekrâd beylerine Selim Han tarafından fetih sırasında verildiği ve *Kanunnâme-i Selim Han*'a kaydedildiğini söyler²². Ekrâd beylerine verilen sancakların babadan oğula geçtiği ve *ocaklık* suretiyle tasarruf ettikleri malumdur. Ancak idari taksimat ile ilgili en gerçekçi ve güncel bilgileri yansıtan sancak tevcih defterlerindeki uygulamalara bakıldığında aşağıdaki değerlendirmelerde de ayrıntılı olarak görüleceği üzere *hükümet* ve *yurtluk-ocaklık* tabirleri ve uygulamaları tevcihat kayıtlarına daha geç yansımaktadır. Nitekim daha sonraki uygulamalarda tahrir yapılan sancakların Kürdistan hükmünden çıkarıldığı da görülecektir.

Bu arada bir konuyu daha açıklamak gerekmektedir.

Cemaat-i Kürdân olarak ifade edilen beylerin hepsinin Kürd ümerası olduğu hususu da ihtiyatla kullanılmalıdır. Bu beylerin içerisinde buldukları bölgenin durumuna göre *Arab* ve *Türkmen* beyleri de bulunmaktadır. Nitekim Puşâdı Beyi Saruhan Bey, Berriyecik beyi Tur Ali Bey, Aşair-i Ulus beyi Yedigâr Bey, Çemişgezek beyi Hüseyin, Çüngüş beyi Halil Bey, Sincar beyi Feyyaz Bey ve Siverek beyi Şefkat Beyler ekrâd ümerasından olmayıp sonraki yıllarda durumları tashih edilerek Kürdistan bağlantılı durumları kaldırılmış ve Diyarbekir Vilayeti'ne bağlanmışlardır. Mesela Berriyecik beyi Tur Ali Bey Akkoyunlu Kasım b. Cihangir zamanında Siverek beyliği yapmış Ebu Bekir adlı bir beyin oğlu idi²³.

Boz Ulus Kanunnâmesi'nde Berriye'nin şehir ve kasabasının olmadığı buradaki aşiretlerin göçebe bir halde yaşadıkları, Berriye'den yaylağa giden *Türkmenlerin* Mardin yakınındaki *Türkmen Deresi*'nden ve sair Mardin ülkesinden geçtikleri kayıttır²⁴.

Bu listede dikkat çeken bir diğer husus Çermik, Hilvan ve Berdeniç livâlarının tek bir beyin idaresinde yani Şah Ali Bey'in uhdesinde olmasıdır. Bu uygulama çok da gerçekçi olmadığı için Berdeniç'in daha sonra Çermike, Hilvan'ın ise Siverek'e bağlı bir nahiye olduğu görülecektir²⁵.

Beyazıt Kütüphanesi Velîyüddin Efendi Kitaplığı'nda 1969 numarada kayıtlı 1522 tarihli Kanunî Sultan Süleyman Kanunnâmesi'nde

Elviye-i Vilayet-i Diyarbekir ve Elviye-i Diyarbekir ma'a Kürdistan diye iki ayrı idari taksimat listesi bulunmaktadır. Aşağıda bu iki liste bir tablo halinde verilmiştir:

Tablo 3 Elviye-i Vilayet-i Diyarbekir ve Elviye-i Diyarbekir ma'a Kürdistan (1522)

Elviye-i Vilayet-i Diyarbekir ²⁶			Elviye-i Diyarbekir ma'a Kürdistan ²⁷
Sancak (Livâ)	Kimin Tasarrufunda	Hâsılı	Sancak (Livâ)
Kara Anıd ma'a Mardin Paşa sancağı	Hüsrev Paşa (mirimiran)	2.500.000	Kara Hamid ma'a Mardin (Hüsrev Paşa)
Çemişgezek	Mir Hüseyin Bey	1.700.000	Çemişgezek
Ergani	(?) veled-i Muhammed Paşa	200.000	Ergani
Harput	Yiğit Ahmed Bey	353.000	Harput (Ahmed Bey)
Biği (Kiği)	Muhammed Bey	160.000	Kiği (Muhammed Bey-livâsıyla)
Arabgir	Kara Mustafa Bey	218.000	Arabgir
'Anâ ve Hit	Nasuh Bey	220.000	'Anâ ve Hit
Musul	Hacı Bey	200.000	Musul (Hacı Bey)
Ruhâ	Üveys Bey birader-i Mehmed Paşa	200.000	Ruha (Üveys birader-i Mehmed Paşa)
Ulus (Aşair-i Ulus)	Mahmud Çelebi	100.000	Aşair-i Ulus
Beyre (Berriyecik)	Yayabaşı Sinan Bey	130.000	Berriyecik (Sinan Bey-Aydın müsellemleri beyi idi)
Deyr (ve) Rahba	Abdurrahman Bey	200.000	Deyr ma'a Rahba
			Ümera-i Kürdistan
			Çermik
			Eğil
			Hısn-ı Keyf
			Sincar
			Siverek
			Bidlis
			Atak
			Hizan
			Zeriki
			Çermik
			Gence

	Çüngüş
	Haçlık
	Soran
	İmadiyye
	Cezire
	Sason
	Palu
	Çabakçur

Bu kanunnâmedeki bilgilere göre Kemâh, İsbir ve Bayburd'un Diyarbekir'le bağlantısının olmadığı tahmin edilmiş ve Diyarbekir Vilayeti bünyesinde yazılmamışlardır. Ancak *Ana ve Hit* ile *Deyr ve Rahba* sancakları ilk olarak idari taksimata girmiş ve Diyarbekir Vilayeti içerisinde kaydedilmişlerdir. 1520 tarihli listede *Cemaat-i Kürdân* olarak yazılan *Aşair-i Ulus* ise Mahmud Çelebi'nin uhdesinde Diyarbekir Vilayeti'ne kaydırılmıştır. Çemişgezek, Berriyecik ve Musul da Diyarbekir Vilayeti'ne kaydırılan diğer sancaklardır. 1520 tarihli listede 28 olan *Cemaat-i Kürdân* sancak sayısı 18'e düşmüştür. İlk idari düzenlemelerde veya tevehhata vilayetin idari yapılanmasının çok da dikkate alınmadığı ve acele ile birçok küçük aşiret reisine sancak tevcih edildiği anlaşılmaktadır. Tahrirlerin yapılmaya başlanmasından ve bölgedeki Osmanlı idaresinin köklü yerleşmesinden sonra daha gerçekçi bir yapılanmaya doğru gidildiği söylenebilir. Nitekim 1520 tarihli listede *Cemaat-i Kürdân* olarak yazılan Cere, Fusal, Hilvan, Berdeniç, Hoytan ve Puşadı 1522 tarihli listede bulunmamaktadırlar. 1523-1530 tahririnde Hilvan Sivercke, Puşadı Arabgire, Berdeniç ise Çermik'e bağlı bir nahiye olarak görülecektir.

Çermik ve Çüngüş 1518 ve 1523 tahrirlerinde bulunmasına rağmen, bu listelerde Ümera-i Ekrâd sancakları içerisinde yazılmışlardır. Çermik Sancağı'nın *klasik* Osmanlı sancağı olduğu ancak 1550-1551 tarihli sancak-tevehh defterinde net olarak belirtilmiştir. Zira yukarıda da belirttiğimiz üzere idari taksimat listeleri ve kanunnâmeler tek başlarına yeterli olmamaktadırlar ve yaşanan değişiklikler bazen daha geç tarihli listelerde ancak yer alabilmektedir.

Elviye-i Vilayet-i Diyarbekir ma'a Kürdistan başlıklı listede Kürdistan ümerasından olan beylerin ismi ve tasarruf ettikleri sancakların hasılatı yazılmamıştır. Ancak *Elviye-i Vilayet-i Diyarbekir* başlığı altındaki listede yukarıda da görüleceği üzere beylerbeyi ve sancakbeylerinin isimleri ile hasılatları yazılmıştır.

Elviye-i Vilayet-i Diyarbekir altında yazılan on iki sancak Diyarbekir beylerbeyliğinin klasik Osmanlı sancaklarıdır. Kürdistan ilavesiyle tanzim edilen sancak listesindeki on sekiz sancak ise 1515 yılında İdris-i Bitlisi ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın düzenlemelerinin devam ettiği bir yapılanmanın ürünü olan sancaklardır. Bu sancaklar yönetsel farklılıklarından dolayı bu şekilde kategorize edilmişlerdir. Bu uygulamaların yapıldığı sıralarda Osmanlı Devleti'nin doğu sınırındaki ilk ve tek beylerbeyliği Diyarbekir'dir. Bu sebeple gerek Doğu ve Güneydoğu gerekse Irak coğrafyasındaki sancaklar bu beylerbeyliğin bünyesinde yazılmak zorunda idi. Bunlar müstakil bir vilayet olarak yapılandırılmadıkları ve başlarında bir beylerbeyi bulunmadığı için bölgedeki tek beylerbeyilik olan Diyarbekir beylerbeyliği bünyesinde yazılıyorlar ve Diyarbekir beylerbeyinin emrinde bulunuyorlardı. Zira devletin bölgedeki kolu ve temsilcisi Diyarbekir beylerbeyliği idi. Bağdad, Erzurum, Van, Şam, Halep, Şehrizar, Musul ve Rakka beylerbeylikleri kurulduktan sonra bahse konu sancaklar Kürdistan vurgusu yapılmadan yakınlıklarına göre yeni beylerbeyliklerin bünyesinde görüleceklerdir.

Hicri 933-934 (1527-1528) tarihli olduğu ifade edilen ancak Nejat Göyünç'ün 1526 tarihli olduğunu ileri sürdüğü *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi D. 5246* numaralı bütçede Osmanlı idari taksimat listeleri de mevcuttur. Bu listede daha önceki ve sonrakilerden farklı olarak *Elviye-i Vilayet-i Diyarbekir*den sonra *Vilayet-i Kürdistan* diye ayrı bir vilayet kaydedilmiştir. Bu defterde başında *Elviye* tabiri olmadan yazılan tek vilayet Kürdistan'dır. Bunun sebebi diğerleri gibi başında merkezi belli olan bir beylerbeyinin bulunduğu bir vilayet olmaması ve vilayete bağlı bütün livâların *eyalet* olarak kaydedilmesidir. Aslında Vilayet-i Kürdistan olarak kaydedilen bu ünite doğrudan Diyarbekir beylerbeyliğine bağlıdır. İdari bir fonksiyonu yoktur. Aşağıdaki tabloda zikredilen listeye

göre Diyarbekir beylerbeyi idaresindeki Diyarbekir ve Kürdistan vilayetlerinin idari taksimatı verilmiştir.

Tablo 4: Diyarbekir ve Kürdistan Vilayetleri'nin İdari Taksimatı (1526)²⁸

DİYARBEKİR VİLAYETİ			
Elviye-i Vilayet-i Diyarbekir		Vilayet-i Kürdistan	
Sancak (Livâ)	Tasarruf eden beyin ismi-hâsılı (akçe)	Eyalet	Tasarruf eden beyin ismi
Amid ve Mardin (paşa sancağı)	Husrev Paşa (mirimiran)-2.500.000	Cezire	Mir Bedir Bohti
Harput	Gazi Kıran Bey-400.000	Bidlis	Şeref Bey
Arabgir	Elvend Bey-200 000	Hısn-ı Keyf	Süleyman Bey veled-i Melek Halil (sancak tasarruf eder)
Ruhâ	Mustafa Bey-200.000	Siverek	Mir Seyyid Bey
Kiği	Mustafa Bey-200.000	Mir Zahid veled-i İzzeddin Şir	Eyaletin ismi tasarruf eden beyin ismidir.
Ergani	Mehmed Bey Mentешalı-168.000	Çemişgezek	Pir Hüseyin Bey
Musul	İskender Bey b. Arânid-338 000	İmadiyye	Mir Hasan Bey
'Ane ve Hit	Abdurrahman Bey veled-i Oksüz Hacı Bey-225.000	Hızân (Hayzan)	Davûd Bey Hizâni (Hayzâni)
Bire	Hâliya hassdır	Sason	Mehmed Bey Sasoni
Aşair-i Ulus	Hâliya hassdır	Palu	Cemşid Bey
		Çapakçur	Sultan Ahmed Bey
		Eğil	Murad Bey
		Sincar	Seydi Ahmed Bey
		Atak	Ahmed Bey
		Çermik	Şah Ali Bey
		Hizo	Mir Mehmed Bey
		Zeriki	Şahkuli Bey veled-i Mehmed Zeriki

1522 yılında Diyarbekir Vilayeti bünyesinde yazılan on iki sancak, on sancağa düşmüştür. Çemişgezek Sancağı *Vilayet-i Kürdistan* bünyesinde yazılmış, Deyr ve Rahba sancağı ise yeni kurulan *Elviye-i Vilayet-i Şim*'a bağlı olarak kaydedilmiştir²⁹.

Eyalet olarak kaydedilen ama aslında *sancak* olan 17 birim daha önceki taksimat listelerinde de vardır. Sadece *Mir Zahid veled-i İzzeddin Şir*'in tasarrufunda olduğu belirtilen sancak burada ilk kez zikredilmektedir. Bu sancak *Hakkârî*'dir. Zira Hakkârî beyleri olarak ifade edilen Şenbu beyleri Hakkârî'de bulunmaktadır. Burada bahsedilen İzzeddin Şir (II. İzzeddin Şir), babası Eseddin Zerrincenk'in ölümü üzerine 1470 yılında beyliğin başına geçmiştir. Akkoyunlu baskısı altında geçen idaresi 1502 yılına kadar devam etmiş ve 1502 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu Zahid geçmiştir. Hakkârî Mir Zahid döneminde bölgede etkin güç olan Safevilerin etkisinde kalmıştır. 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra İdris-i Bitlisi'nin Şenbu beylerini Osmanlı saflarına çekme gayreti ise sonuç vermemiştir³⁰. Nitekim ilk yıllardaki idari taksimat listelerinde Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları tespit edilememiştir. Bu listenin tanzim edildiği yıllarda bir itaat söz konusu olmalı ki, Vilayet-i Kürdistan bünyesinde bir eyalet olarak beyin ismi zikredilerek kaydedilmiştir. 1534 yılında Hakkârî ve çevresini ele geçiren Osmanlıların bölgedeki hâkimiyetleri uzun süreli olmamış 1535 yılında Hakkârî ve çevresinde yeniden Safevi etkinliği hissedilmiştir. Bu yıllarda Hakkârî beylerinin Safevi himayesi altında buldukları ve Zahid Bey tarafından idare edildiği ifade edilir³¹. Hakkârî'nin durumu daha sonraki yıllarda beyler arasında yaşanan iç çekişmeler nedeniyle uzun süre belirsiz kalacaktır³².

1526 tarihinde kaydedilen eyaletlerden Bitlis, Hısn-ı Keyf, Siverek, Mir Zahid veled-i İzzeddin Şir'in eyaleti, Çemişgezek ve İmadiye *Kürdistan beylerinin ümera-i izâmındandır* denilerek³³, beyler arasında silsile-i meratib olduğu da vurgulanmıştır.

Vilayet-i Kürdistan bünyesinde *eyalet* olarak ifade edilen on yedi birimi daha sonra beylerbeylik veya vilayetin eşdeğeri olarak kullanılacak *eyalet* tabiri ile karıştırmamak gerekir. Zira sancaklardan müteşekkil beylerbeyliklerin başlarına vezir rütbeli paşalar atanmaya başladıktan sonra *eyalet* tabirine doğru tedrici bir geçiş olmuştur. Dikkat edilirse buradaki *eyalet* diye ifade edilen idari birimlerin başındaki kişiler *bey* unvanı ile anılmaktadırlar ve sadece kendi sancak bölgelerinde idari tasarrufları söz konusudur. Bunlar daha sonra

hükümet veya yurtluk-ocaklık tabiri ile anılacaklar ve hükümet sancakların başındaki beyler de *hâkim* olarak zikredilecektir. Vilayet-i Kürdistan bir beylerbeylik hükmünde değildir. Çünkü başında *paşa* ünvanlı bir mirimiran/beylerbeyi ve merkezi bir sancakları yoktur. Bu vilayet ekrâd beylerinin idaresi altındaki sancakları ifade etmektedir. Sabit bir coğrafi bölgeyi karşılamadığı da açıktır.

1526 tarihli idari taksimat listesi de doğrudan uygulamayı yansıtan bir belge olmadığı için yukarıdaki 1520 ve 1522 tarihli diğer iki liste gibi diğer kaynaklarla mukayesesi yapılarak bir tenkide tabi tutulmak zorundadır. Bu listenin tarihi ile aşağı yukarı aynı döneme denk gelen tahrir defteri (TD 998) bu listedeki bazı eksik yönleri tamamlayıcı ve açıklayıcı bir mahiyet arz etmektedir. Bu defterin tarihi araştırmacılar tarafından farklı farklı verilmekle birlikte 1523-1530 arasında olduğu kesindir. Ancak defterde Hicri 932 tarihli bir mukataa kaydına rastlanması (Ekim 1525-Eylül 1526) tarihli olduğu konusunda kuvvetli bir kanaat uyandırmıştır³⁴.

Bu defterdeki bilgilere göre, Vilayet-i Kürdistan bünyesinde yazılan Sincar, Çemişgezek ve Çermik tahrir tabi tutulmuştur³⁵. Bu bakımdan Diyarbekir Vilayeti bünyesinde yazılmaları icabederdi. Nitekim tahrir defterinde Vilayet-i Diyarbekir bünyesinde yazılmışlardır.

Osmanlı Devleti 1518 yılında Çemişgezek beyi Pir Hüseyin Bey'e verilen imtiyazları tedrici olarak azaltmış ve 1541'de ölümünden sonra oğulları arasında çıkan anlaşmazlıktan da istifade ederek sancak dört parçaya ayrılmış tamamen klasik Osmanlı sancağı haline dönüştürülmüştür³⁶. Çemişgezek Sancağı bünyesinde Ulu Kal'a, Havik, Kertik, Siptoros, Vavgirt, Ribat, Pertek, Sağman, Gündüz, Mazgirt, Keban ve Ovacık gibi nahiyeler bulunmaktadır³⁷. Çermik yine Şah Ali Bey tasarrufundadır. Daha önce sancak kaydedilen Berdeniç ve Çüngüş artık Çermik'e bağlı kaza ve nahiyelerdir. Hisaran ve Ebu Tahir ise Çermik Sancağı'nın diğer nahiyeleridir³⁸. TD 998 numaralı defterde Sincar Sancağı Tilafer Nahiyesi ile birlikte Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı bir sancak olarak kayıtlıdır³⁹. Bu üç sancak 1526 tarihli listede eski alışkanlıkla Kürdistan Vilayeti bünyesinde yazılmış olmalıdırlar.

Tahrir defterinde dikkat çeken bir diğer husus 1526 tarihli listede eyalet olarak yazılan Hısn-ı Keyf'in Siird'le birlikte Diyarbekir beylerbeyi tasarrufunda olan kazalar şeklinde kaydedilmesidir. Sancaklık kayıtları ve sancakbeyleri yoktur⁴⁰. Bu itibarla Kürdistan Vilayeti bünyesinde yazılan Hısn-ı Keyf Sancağı'nı da Kürdistan Vilayeti'nin bünyesinden çıkarmak icabeder.

Tahriri yapılan sancakların Kürdistan bağlantısının ortadan kalkması gerektiğini ortaya koyan en önemli delillerden birisi Çemişgezek Kanunnâmesi'ndeki ibarelerdir. Bu kanunnâmede geçen, *ve vilâyet-i mezbûre şimdiye değin Kürdistan hükmünde olup, defter ahvalin bilmedikleri ecilden...*⁴¹ ifadeleri tahrir tabii tutulan sancakların Kürdistan hükmünden çıkacağı ve tahrir yapılmayıp ekrâd beyleri tasarrufunda olan yerlerin ise *Kürdistan hükmünde* olacağı açık bir şekilde görülmektedir.

30 Ocak 1545 (17 Zilkade 951) tarihinde sefere çıkma kararının alındığı ve her sancaktaki askerinin hazır tutulması konusunda vilayetlere ve bağlı sancakların beylerine hükümler yazılmıştır⁴². Bu hükümlerden birisi de Ümera-i Kürdistan-ı Diyarbekir başlığı altında *eyalet* ve *livâ* olarak anılan toplam 18 sancağın beylerine gönderilmiştir. Dolayısıyla istifade edeceğimiz önemli bir kaynak hüviyetindedir. Doğrudan yazıldığı tarihi yansıtmaması, kaynak olarak kullanımını güvenli ve gerçekçi kılmaktadır.

1550-1551 (957-958) tarihli sancak tevcih defterinde ise (BA. A. RSK No: 1451) 1545 tarihli hükümden biraz farklı olarak *Vilâyet-i Kürdistan-ı Diyarbekir* şeklinde 16 idarî ünite yazılmıştır. Her iki kaynaktaki alt birimlerin bir kısmı *eyalet*, bir kısmı ise *livâ* olarak kaydedilmiştir. Aşağıdaki tabloda 1545 ve 1550-1551 dönemlerine ait idari durum mukayeseyi kolaylaştırmak maksadıyla birlikte verilmiştir.

Tablo 5: Ümera-i (Vilayet-i) Kürdistan-ı Diyarbekir (1545-1551)

Ümera-i Kürdistan-ı Diyarbekir (Ocak 1545) ⁴³			Vilayet-i Kürdistan-ı Diyarbekir (1550-1551) ⁴⁴		
Adı	E/L ⁴⁵	Bey ⁴⁶	Adı	E/L	Bey
Cizre	E	Bedir Bey	Cizre	E	Bedr Bey Bahtî (?)
Palu	E	Cemşid Bey	Palu	E	Cemşid Bey
İmâdiyye	E	Sultan Hüseyin	İmâdiyye	E	Sultan Hüseyin Bey
Hizân	E	Sultan Ahmed Bey	Hizân	E	Sultan Ahmed Bey
Sason	E	Bahaüddin Bey	Sason	E	Bahaeddin Bey
Çapakçur	E	İsfahan Bey	Çapakçur	E	Timurtaş Bey
Eğil	E	Murad Bey	Eğil	E	Murad Bey
Gence	E	Sultan Ahmed Bey	Gence	L	Sultan Ahmed Bey
Zırki	L	Şahkuş Bey ¹	Zırki	E	Şah Kuş Bey
Zırki	L	Ömer oğlu Nasır			
Kulb	L	Alihan Bey	Kulb	L	Ali Can Bey
Mihrani	L	Bahaeddin Bey	Mihrani	L	Bahaeddin Bey
Müküs	L	Pir Ahmed Bey	Müküs	L	Emir Ahmed
Şirevi (Şirvi)	L	Mehmed Bey	Şirevi (Şirvi)	L	Mehmed Bey-i Şirevi
Vastân	L	Seyyid Mehmed Bey	-	-	-
Çermük	L	Şah Ali Bey	-	-	-
Uston	L	Nurali Bey	-	-	-
Tercil	L	Sencer Bey	-	-	-
-	-	-	Ka'a-i Gurur	L	Can Ahmed Bey
-	-	-	Beritan	L	Seydi Mehmed Bey
-	-	-	Ka'a-i Azkan, Ka'a-i Argif, Bulus ve Meşkâr	L	-

Yukarıda iki ayrı dönem halinde verdiğimiz Ümera-i Kürdistan-ı Diyarbekir ve *Vilayet-i Kürdistan-ı Diyarbekir*'in başında daha önceki uygulamalarda olduğu gibi bir *beylerbeyi* bulunmamaktadır. Beylerbeyleri Diyarbekir beylerbeyidir. 1545 yılı taksimatında

18 sancak yazılmıştır. Bunlardan Zırıkî Livâsı iki farklı beyin idaresinde ve iki farklı sancak olarak kaydedilmiştir. Daha önceki yıllarda Diyarbakir livâsının bir nahiyesi olan Tercil 1545 tarihli mühimrne kaydında Ümerâ-i Kürdistan-ı Diyarbakir'e bağlı bir sancak olarak kaydedilmiş ancak 1550-1551 taksimat listesinde Çermük ve Uston'la birlikte Kürdistan ümerası içerisinde çıkarılmışlar ve Diyarbakir Vilayeti bünyesinde yazılmışlardır. 1545 yılında bahse konu olan 18 sancaktan 8 tanesi *eyalet*, 10 tanesi ise *livâ* olarak kaydedilmiştir. Bu durum 1550-1551 yılında kısmi bir değişikliğe uğramıştır. Bu tarihli sancak tevcih defterindeki idari taksimat listesinde *Vilayet-i Kürdistan-ı Diyarbakir* bünyesinde 16 sancak kayıtlıdır. Daha önceki listelerde rastlamadığımız Beritan ve Kal'a-i Gurur ile Azkan, Argif, Bulus ve Meskâr kaleleri adı altında üç ayrı livâ kaydedilmiştir. Bu yerlerin isimleri daha önce zikredilmemiştir. Muhtemelen küçük yerler olup sancak sayısını belli bir seviyede tutmak için kısa süreli sancak statüsü verilen yerler olmalıdır. Nitekim bunların başına bir *sancakbeyi* tayini yapılmadığı gibi kim veya kimlerin uhdesinde oldukları da belli değildir. Vastan ise 1550-1551 tarihinde sancak statüsünde değildir. Çünkü 1548 yılında kurulan Van beylerbeyliğinin paşa sancağı durumunda olan Van Sancağı'nın bir nahiyesi olmuştur⁴⁷. Zırıkî livâsı iki başlılıktan çıkmış ve tek bir sancak olarak kaydedilerek Şah Kulu Bey'in uhdesine verilmiştir. 1545 yılında eyalet olarak kaydedilen Gence 1550-1551 yılında *livâ* olarak yazılmıştır. Zırıkî ise 1545 yılında *livâ*, 1550-1551 yıllarındaki listede *eyalet* olarak belirtilmiştir.

Her iki liste de *Kürdistan* tabiri *Diyarbakir Vilayeti* ile birlikte zikredilmektedir. Bunun temel sebebi Kürdistan ümerası veya beylerinin başında bulunduğu *livâ* veya *eyalet* diye ifade edilen yerlerin bir *beylerbeyi* ile temsil edilmiş olmamaları ile ilgilidir. Bu birimler Diyarbakir beylerbeyinin denetim ve kontrolünde olup, idarî bakımdan da Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı idiler. Bu sebeple *Diyarbakir* vurgusu özellikle yapılyordu.

Kürdistan ile birlikte Diyarbakir tabirinin kullanılması, müstakil Diyarbakir Vilayeti'nin olmadığı şeklinde algılanmamalıdır. 1545 yılında Diyarbakir Vilayeti şu sancaklardan müteşekkildi: Amid

(Paşa sancağı), Ruha, Arabgir, Ergani, Deyr ve Rahba, Siverek, Bitlis, Adilcevaz, Habur, Sincar, Çemişgezek Ülkesi (iki kısım), Ahtamar, Rakka ve Atak⁴⁸.

Diyarbakir Vilayeti'nin mirimiranı ise Mehmed Paşa'dır. Burada dikkat çeken hususlardan birisi Çemişgezek'in iki ayrı livâ olarak bölünmesidir. Bunlardan birisi Murad Bey uhdesinde olup Erzurum Vilayeti'ne bağlıdır. Diğeri ise *'an Ülkâ-i Çemişgezek* şeklinde yazılmış ve Rüstem Bey uhdesinde olduğu belirtilerek Diyarbakir Vilayeti bünyesinde gösterilmiştir⁴⁹. Daha önceki taksimat listelerinde Kürdistan bünyesinde yazılan Bitlis'in durumu da değişmiştir. Zira 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman Bitlis'i Şeref Han'ın oğlu Emir Şemseddin'den alarak yerine Malatya ve Maraş'ı, boşalan Bitlis'i de klasik sancak olarak Ulama Tekelü'ye vermiştir. Bu durumdan hoşnut olmayan Emir Şemseddin daha sonra Safevi Devleti'ne iltica etmeyi tercih etmişti⁵⁰. Bitlis'in Emir Şemseddin'den alınıp Ulama Han'a verilmesi Bitlis'in Kürdistan statüsünden çıkarılması anlamına gelmiş ve 1545 tarihli listede Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı klasik Osmanlı sancağı olarak kaydedilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu uygulama Kürdistan diye ifade edilen sancakların yapısına açıklık getirmesi bakımından son derece önemlidir. Zira bir sancağın Kürdistan hükmünde olup olmaması o sancağı tasarruf edecek beyin aşiret sahibi bir yerel bey olmasını gerektiriyordu. Bu sancağın statüsü ise klasik Osmanlı sancaklarından farklı olarak, bu aşiret mensuplarının idareleri altında kalmalarını sağlayacak irsî bir yönetim hakkı kazanmayı da mecbur kılıyordu. Ancak o zaman Kürdistan hükmünde yazılabilirlerdi.

Harpur Sancağı ise sadece bu listede Rum Vilayeti'ne bağlı gözükmektedir.

1550-1551 idari taksimat listesine göre Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı sancaklar şunlardır: Amid (paşa sancağı), Harpur, Ergani, Ruhâ, Kabur, Deyr ve Rahbe, Siverek, Atak, Nusaybin, Tercil, Çermük, Uston, Sahna ve Tayyibe, Rakka, Sincar, Sii'ird ve Hasan Keyf⁵¹.

1550-1551 taksimatında Çemişgezek; Livâ-i Çemişgezek, Livâ-i Pertek 'an Ülkâ-i Çemişgezek ve Livâ-i Bargir 'an Ülkâ-i

Çemişgezek adlarıyla üç ayrı üç ayrı livâ şeklinde Erzurum Vilayeti bünyesinde yazılmışlardır. Bu defterdeki bilgilere göre Çemişgezek livâsı 302.700 akçe ile eski Hamid-ili sancakbeyi Veli Bey'in, Livâ-i Bargir 302.314 akçe ile Ferhad Bey'in, Pertek ise Kamhiş, Penek, Pişkir ve Boynik kaleleri ile birlikte 200.000 akçe ile Oltı gılmân ağası Haydar Ağa'nın uhdesindedir⁵². Kiğı ise 1545 ve 1550-1551 taksimatında Erzurum Vilayeti bünyesindedir⁵³ ve Çemişgezek'in Kürdistan, Kiğı'nın ise Diyarbekir bağlantısı bu tarihlerde kesilmiştir.

1550-1551 listesinde Bitlis yeni kurulan Van Vilayeti bünyesine kaydırılmıştır. Klasik Osmanlı Sancağı'dır. Bu defterdeki bilgilere göre Bitlis Livâsı 356.000 akçe ile 17 Eylül 1548 tarihinde sabık Karahisar-ı Şarki sancakbeyi Davud Bey'in uhdesindedir⁵⁴. 1550-1551 tarihli defterde dikkat çeken bir diğer husus Van Vilayeti'ne bağlı bir *livâ* olarak kaydedilen Kisanî'dir. Bu defterdeki tarihsiz kayda göre Kisanî livâsı ekrâd ümerasından Mehmed'in uhdesindedir⁵⁵. Ancak Kürdistan bağlantılı yazılmamıştır. Bu tarihlerden sonra artık Kürdistan bağlantılı idari birimlerin Osmanlı idari sistemi ile pek de uyuşmayan bu durumlarının yeni bir anlayışla dizayn edileceği ve daha kontrol edilebilir bir yapı ile klasik Osmanlı beylerbeyliklerin bünyesine kaydırılacaklarının işareti olarak da algılanabilir.

Kanuni döneminde hazırlanan ancak tarihi belli olmayan Timâr ve Taşra Teşkilâtı Kanunnâme-i Hümâyûnu'nda (*Süleymaniye Kütüphanesi Antalya Tekelioğlu Bölümü, No: 806, vr. 42/a-61/a*) has veya *salîyâne* ile idare edilen eyaletler içerisinde Kürdistan'a rastlanmamaktadır. Ancak eyaletlerden ayrı olarak dokuz hükümetin olduğu kayıttır. Bu hükümetler şöyle tarif edilmektedir:

"... bunlardan mâ'ada dokuz hükümet vardır ki, hîn-i fetihde hıdmet ü itâ'atleri mukâbelesinde ashâbına tevîz ü temlik olunmuşdur. Mülkiyet tariki üzere tasarruf ederler. Hatta memleketleri mefrû-zü'l-kalem ve maktû'ül-kademdir. Ebvâb-ı mahsulâtı dâhil-i defter-i sultanî olmamışdır. İçlerinde ümerâ'-i Osmâniyye'den ve kul tâifesinden hiç bir ferd yokdur. Cümle kendülere mahsusdur.

Ve bunların 'ahidnâmeleri mücibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi mutî'-i fermân-ı Hazret-i Sultandır. Sâir ümerâ'-i Osmâniyye gibi kangı eyâlete tâbî'ler ise, beğlerbeğleriyle ma'an sefer eşerler. Kavm ü kabîle ve başka asker sâhibleridir.

Ve ol hükümetler bunlardır:

Hükümet-i Cizre, Hükümet-i Genc, Hükümet-i Palu, Hükümet-i Hazzo, Hükümet-i Ekrâd be-nâm-ı Mahmûdi, Hükümet-i Mihrivân, Hükümet-i Uşnuh, Hükümet-i İmâdiyye, Hükümet-i Eğil⁵⁶

Görüldüğü üzere bahse konu kanunnâmede hükümet olarak zikredilen birimler daha önce Kürdistan bağlantılı yazılan birimlerdir. Bunlardan Mahmûdi ve Uşnuh ilk kez idari taksimatta görülmektedir. Uşnuh, Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer almaktadır. Mahmûdi beyleri ise Hoşab'da bulunmaktaydı⁵⁷. Ancak kanunnâmede *Kürdistan* vurgusu da yapılmamıştır.

Bu kannunâmede daha sonra *yurtluk-ocaklık* ve *mir-aşiretlikler* de şöyle tanımlanmıştır:

"Ve bir bahşi dahi ocaklık dur ki, hîn-i fetihde bazı ümerâya hizmet ve itâatleri mukâbelesinde ber-vech-i te'bîd arpalık ve sancak hâssı tarikiyle tevcih olunmuşdur.

Erbâb-ı divân ve kanun ıstılâhında bu makûlelere yurdruk ve ocaklık derler. Sancak itibâr olunur ve sâir ümerâ gibi tabl u 'âlem sahibleridir. Selâtîn-i selefden ellerinde olan temessükâtları mücibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler. Ammâ elviye-i sâire gibi kurâ ve mezârî'inin mahsulâtı tahrir olunmuşdur. İçlerinde ze'amet ve timâr vardır. Sefer-i hümâyûn vâki' oldukça, zu'amâ ve erbâb-ı timarı alay-beğleri ile kendüleri ma'an sâir sancak-beğleri gibi kangı eyâlete tâbî'iler ise, beğlerbeğleriyle ma'an konub ve göçüb, sefer hizmetin edâ edgelmişlerdir.

Ve bunlardan birisi fevt olsa yâhud edâ-i hizmet eylemese, yurdru ve ocağı olmağla, sancacağı ve ocağı, evlâdına ve akrabasına verilir; hâricden kimesneye verilü-gelmemiştir. Meğer ki, evlâd ü akrabası münkariz ola, ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umûr-dide

kimesneye verilir. Amma yurdluk ve ocaklık i'tibârı olmaz, belki sâir elviye gibi tasarruf olunur.

...Ve bir bahşi dahi itâ'at ve hizmetleri mukâbelesinde bazı aşiret beğlerine tayin olunmuşdur ki, kavm ü kabile sâhibleridir. Sâir ümerâ gibi timar ve aşiretlerine vâli ve hâkimlerdir. Ya'ni timar ve aşiretlerinin rüsum-ı ra'ıyyetleri ve cürm ü cinâyeti ve te'dibe muhtaç olan siyâsetleri, min külli'l-vücûh bunlara mahsûsdur. Lâkin bunlar tabi'ü'alem sahibi değildir, belki zu'amâ makamındadır. Kangı sancağa tâbi'ler ise, sancağı beğleriyle ma'an sefer eşerler.

Anmâ ze'âmet ve timârları, yurdluk ve ocaklık hükmündedir. Birisi fevt olsa yahûd edâ-i hizmet etmese, timârı ile mîr-aşiretliği oğluna ve akrabasına verilir."⁵⁸

Daha sonra eyaletlere bağlı sancaklar açıklanırken bu eyaletlerin bünyesindeki yurdluk-ocaklık sancakların sayıları da verilmiştir. Bu kanunnameye göre Diyarbekir Eyaleti yirmi iki sancak olup on sekiz sancağı Osmanlı ümerası, dört sancağı ise yurdluk-ocaklık itibar olunmaktadır. Daha önceki listelerde Kürdistan bağlantılı yazılan Çapakçur, Kulb, Mihrani ve Tercil'in bu kanunnamenin tertip edildiği sırada Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı olarak yurdluk-ocaklık statü ile tasarruf edildiğini söyleyebiliriz.

Osmanlı padişahları tarafından bazı krallara verilen ahidnâmelerde görülen *Kürdistan* ibareleri zaman zaman üzerine yüklenen manalardan farklı bir şekilde yorumlanmaktadır.

Mesela 1523 tarihli Leh kralına verilen ahidnâme-i hümayûnda;

Ben ki sultanüs- salâtin ve burhâni'l-hevâkin tâc-bahş-i hürevân-ı rûy-ı zemin zillüllah-i fi'l-arz Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rum'un ve Vilâyet-i Dulkadriye'nin ve Diyarbekir'in ve Kürdistan'ın ve Azıbaycan'ın ve Acem'in ve Şam'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Mekke'nin ve Meccine'nin ve Kudüs'ün külliye diyâr-ı Arab'ın ve Yemen'in ve dahi nice memleketlerin ki âbâ-i kirâm ve ecdâd-ı izâmın...⁵⁹

diye devam eden ifadelerde bahsedilen *Kürdistan*'ın aşiret sahibi mahalli beylerin idaresindeki Diyarbekir bağlantılı yerler olduğu açıktır. Çünkü Diyarbekir ayrı Kürdistan ayrı yazılmıştır.

1553 tarihli Leh kralına verilen ahidnâme-i hümâyûnda padişah ünvanı yazılırken, devletin büyüyüp gelişmesi ile birlikte zikredilen yerlerin sayısı da artmıştır. Bu ahidnâme-i hümâyûnda;

Ben ki sultan-ı salâtin-i zamân burhân-ı havâkin-i avântâc-
bahş-i husrevan-i cihân zillüllahi'l-melikül'l-mennân Akder:iz'in ve
Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Şam ve Halep ve
Karaman ve Rûm'un ve vilâyet-i Dulkadriye'nin ve Diyarbekir'in ve
Kürdistan'ın ve Azerbeycan ve Van'ın ve Budin ve Tamışvar vilâ-
yetlerinin ve Mısır'ın ve Mekke'nin ve Medine'nin ve Kudüs'ün ve
Halilü'r-Rahmân'ın külliye diyâr-ı Arab'ın ve Yemen'in ve Bağdad
ve Basra ve Cezayir vilâyetlerin ve dahi nice memleketlerin âbâ-i
kirâm ve cedâd-ı izâmım...⁶⁰

diye bahsedilen *Kürdistan* tabiri yine aşiret sahibi ekrâd beylerinin idaresi altındaki yerler için kullanılmaktadır. Müstakil bir vilayet olma durumu söz konusu değildir. Nitekim dikkat edilirse Diyarbekir, Van, Bağdad ayrı birer vilayet olarak yazılmışlardır.

İdari taksimat ve tevcihat ile ilgili bir diğer defter, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi'nde 563 numara ile kayıtlıdır. Bu defter 1548-1574 yıllarına ait kayıtları ihtiva etse de, ağırlıklı olarak 1568-1574 yıllarına ait tevcihatı yansıtmaktadır. Dolayısıyla 1568 yılında tutulmaya başlandığı ve 1574 yılına kadar işlem gördüğü söylenebilir. Eski durumu yansıtmak için daha eski tarihli kayıtlara da rastlanmaktadır.

Bu defterdeki bilgilere göre de *Kürdistan* diye ifade edilen bir idari ünite yoktur. Daha önce Kürdistan bağlantılı olarak yazılan Çapakçur, Mihrâni, Kulb, Gence, Eğil ve Hizo Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı livâlar içerisinde zikredilmişlerdir⁶¹. Şirevi (Şirvi) Van Vilayeti⁶², İmadiyye ise Bağdad Vilayeti⁶³ bünyesinde yazılmışlardır. Cizre, Palu, Hizan, Sason, Zırık ve Mükûşe ise bu defterde rastlanmamıştır. Cizre ve Palu'nun Kanunnâme-i Hümâyûnda bahsedilen müstakil hükümet statülerini devam ettirdiği de düşünülebilir. Bu defterdeki kayıtlarda Kulb ve Hizo *eyalet* olarak yazılmışlardır. Diğer sancaklar *livâ* olarak kaydedilmiştir. Eyalet olarak kaydedilen Kulb 4 Mayıs 1568 tarihinde 166.688 akçe hâsıl ile Diyarbekir züemasından Alican Bey tarafından tasarruf

edilmektedir. Öldükten sonra 7 Nisan 1572 tarihinde aynı miktar hasıl ile oğlu Hüseyin Bey'e verilmiştir⁶⁴. İmadiyye ise 9 Ocak 1574 tarihinde Sultan Süleyman tarafından verilen sened mucibince eski beylerinden Sultan Hüseyin Bey'in oğlu Kubâd Bey'in elinde gözükmektedir⁶⁵.

Görüldüğü üzere *eyalet* tabiri daha sonraki anlamlarından çok farklı bir durumu ifade etmektedir. Kürdistan tabiri idari manada bu yıllarda artık kullanılsa da terim olarak Osmanlı belgelerinde görülür. Mesela 7 Şubat 1571 tarihli bir mühimme kaydında *Dişarbekir'e tâbi' Kürdistan* ifadesi kullanılmaktadır ki⁶⁶, bu dönemde Kürdistan hükmündeki yerlerin Dişarbekir bağlantısını gösterir niteliktedir. Bu tarihlerde ekrâd beylerinin tasarrufunda olan yerleri ifade etmek için Kürdistan tabiri kullanılmaya devam etmektedir. Mühimme defterlerinde kullanılan *Kürdistan beyleri*, *ekrâd beyleri* ve *Kürdistan ümerâsı* tabirleri ile aşiret sahibi olup ocaklık suretiyle (hükümet ve yurtluk-ocaklık) sancak tasarruf eden ekrâd beyleri kastedilmektedir⁶⁷.

Bu defterde (*MAD No: 563*) dikkat çeken bir diğer husus Kanuni devrinde hazırlanan Kanunnâme-i Hümayûnda tarifleri yapıp uygulamadaki varlıklarına dikkat çekilen *hükümet* ve *yurtluk-ocaklık* sancakların bu statülerine vurgu yapılmamasıdır. Yani bu defterde de hükümet ve yurtluk ocaklık tabirleri kullanılmamıştır.

1578- 1588 yılları arasındaki kayıtları ihtiva eden ve *Kâmil Kepeci* tasnifindeki 262 numaralı sancak tevehh defterinde bir önceki uygulan adan farklı bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Bu defterde *Kürdistan* tabiri yine Dişarbekir Vilayeti bağlantılı zikredilmektedir. Vilayet-i Dişarbekir'in idari taksimatı *Elviye-i Dişarbekir* ve *Eyalet-i Kürdistan* diye iki ayrı gurup halinde verilmiştir. Yani bir kısım sancaklar yine Dişarbekir beylerbeyisinin yönetiminde fakat Kürdistan hükmünde olarak kaydedilmişlerdir. Bu defterdeki listeye göre Dişarbekir Vilayeti'nin idari taksimatı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6: Diyarbekir Vilayetinin İdari Taksimatı (1578-1588)⁶⁸

Diyarbekir Vilayeti	
Elviye-i Diyarbekir (Livâlar)	Eyalet-i Kürdistan (Eyaletler)
Amid	Cizre
Ruhâ (Rakka'ya tabi olmuştur)	İmadiyye (Boş)
Ergani	Mesyûn ve Nahiyeye-i Tur (tabi-i Cizre)
Devr ve Rahba (Beylerbeylik olmuş)	Hacakûk tabi-i Genc(e)
Göregil	Sason (Boş)
Siverek	Palu
Merak (?)	Genc(e)
Nusaybin (Musul)	Eğil
Harput	Zırkı ma'a Kürdân
Kabur	Mihrâni
Sincar	Hizo
Malazgird	Mir Nasır Zırkı
Pertek 'an Ülkâ-i Çemişgezek	Kulb (Boş)
Tercil (Boş)	Kabile-i Beni Rabi'a
Rakka (Müstakil beylerbeylik olmuştur)	'an Ülkâ-i Çemişgezek (Boş)
Atrak	Sağman 'an Ülkâ-i Çemişgezek
Çapakçur	Cemmâse (Rakka'yadır)
Hasan Keyf	Sî'ird
Aşiret-i Besyân, Puhân ve Zilan	Eski Musul
Bozulus	Aşair-i Beni Tay ma'a Fâik
Bere	Kal'a-i Hoytûn
Ağca Kal'a (Musul)	
Hizân (Van)	
Zaho (Tabi-i Musul-sened-i sultanî)	
Resul'-Ayn (Rakka)	

17 Kasım 1586'da Rakka müstakil bir beylerbeylik olunca Diyarbekire bağlı *Ruhâ*, *Rakka* ve *Resul'-ayn* sancakları bu beylerbeyliğin bünyesine alınmıştır. *Nusaybin*, *Ağca Kal'a* ve *Zaho* ise Musul beylerbeyliği bünyesine kaydırılmıştır. *Hizân* Van beylerbeyliğine kaydolunmuştur. *Tercil* livâsına sancakbeyi tevcihi yapılmamış olup atama kaydı bulunmamaktadır.

Kürdistan Eyaleti bünyesinde yazılan idari birimlerin hepsi *eyalet* olarak kaydedilmiştir. İmadiyye, Sason, Kulb ve Çemişgezek'in bir kısmını içine alan eyaletlere tevcih yapılmamıştır. Cemmâse eyaleti ise Rakka beylerbeyliği bünyesine kaydırılmıştır.

262 numaralı defterde Kürdistan tabiri ile bağlantılı olarak dikkat çeken bir diğer husus Bağdad Vilayeti'ne bağlı olan sancaklar verilirken *Kürdistan* ve *Kühistan* ibarelerinin de zaman zaman kullanılmasıdır. Bazı sancakların Bağdad'a uzaklıkları ve coğrafi konumları da tevcih kayıtlarının üzerine not olarak düşülmüştür. Bu kayıtlar şöyledir:

"Livâ-i Cessân Bedre, Arabistan ve Kürdistan'dır. Bağdad'dan altı konak livâdır.

Livâ-i Geylân, Kürdistan ve Kûhistan'dır. Dertenk sancağından müfrezdir. Bağdad'dan on konakdır.

Livâ-i Dertenk, livâ-i mezbûr Acem serhaddinde vâki olmuştur. Kûhistan ve Kürdistan'dır. Bağdad'dan on konakdır. 'Âtil ve bâtıdır.

Livâ-i Derne, Dertenk sancağından müfrezdir. 'Acem serhaddinde vaki olmuştur. Bağdad'dan on bir konakdır. Kûhistan'dır, Kürdistan'dır.

Livâ-i Gerend, Kürdistan ve Kûhistan'dır. 'Acem serhaddinde vaki olmuştur. Dertenk sancağından müfrezdir. Bağdad'dan on iki konakdır. 'Âtil ve bâtıdır.

Livâ-i Deh-i Bâlâ, Kürdistan ve Kûhistan'dır. Defterde mezra'a-i Eyvân yazılır. Deh-i Bâlâ ana tâbi ifrazdır. 'Acem serhaddindedir. Dertenk sancağından mükrezdir. Bağdad'dan on konakdır. Sancağı beyi Eyvân nam mezra'ada bir kal'a binâ etmiştir.

Livâ-i Cegüle nâm-ı diğer Bek, Kürdistan'dır, Kûhistan'dır. Lûristan sınırında vaki olmuştur. Bağdad'dan on iki konakdır"⁶⁹.

Burada ismi geçen *Kühistan*, Hürmüz Boğazı'nın kuzey doğusunda dağlık bir bölgedir. Kûhistan, Farsça'da dağlık ve yüksek yer manasını getirmektedir. Kürdistan olarak zikredilen ise Orta İran coğrafyasında Zagros dağlarının doğusundaki coğrafyadır ve coğrafi konumlar buna göre belirlenmiştir. Burada kastedilenin Doğu Anadolu'daki Kürdistan hükûmündeki sancaklar ile hiçbir ilgisi söz

konusu değildir. Bağdad'a aşağı yukarı on konak mesafedeki bu sancaklar ağırlıklı olarak Bağdad'ın doğusundadır. Zaten bunların İran tarafında oldukları da ayrıca vurgulanmaktadır. Bu sancaklar Bağdad Vilayeti'ne bağlı olan ve Kürd beyleri tarafından yönetilen sancaklar olup Kürdistan veya Kûhistan hükmündedirler. Osmanlı Devleti Bağdad beylerbeyliği bünyesinde yazılan boş ve harabe olan Kürdistan sancaklarını defterin tanziminden önce 1564 yılında yeniden tahrir tabi tutarak *tîmâr tarikiyle tevcih olunması* yolunda bir çalışma yapmıştır⁷⁰.

Bağdad beylerbeyine 23 Şubat 1579 tarihinde yazılan hükümde, Bağdad beylerbeyliği dahilindeki Hanir adlı kalenin tamir edilerek içine silah ve müstahfiz konulması için Dertenk beyi İskender'in kendisine yazdığı mektubun içeriği ve sonrasındaki gelişmeler, bu kalenin yeniden binasının *Bağdad'a tabi daima serkeşlik üzere olan Kürdistan'ın* zaptı için gerekli olduğu sebebine dayandırılmıştı ki⁷¹ burada kastedilen de yine İran coğrafyasındaki Osmanlı hâkimiyetindeki Kürdistan'dır.

23 Mayıs 1578 tarihinde Bağdad beylerbeyine yazılan hükümde, *bu diyâr Kürdistan'a karib ulmağla Yezidi kürdler cür'et idüp Maçvan beyi Dilaver Bey'i katl ettikleri ve elebaşları vasıtasıyla eşkıyalıklarının fazlaşması sebebiyle gerekli tedbirlerin alınması istenilen*⁷², yine İran coğrafyasındaki Kürdistan kastediliyordu.

K. Kepeci 262 nolu defterde de *ocaklık* (hükümet ve yurtluk-ocaklık) statüsüne vurgu yapılmamıştır.

3. DİYARBEKİR BAĞLANTILI KÜRDİSTAN'IN FONKSİYONUNU KAYBETMESİ VE KÜRDİSTAN'DAN HÜKÜMET VE YURTLUK-OCAKLIKLARA

1631-1642 yıllarına ait idari taksimat ve tevcihat bilgilerini içeren sancak tevcih defterinde durum daha netleşmiş gözükmektedir. Bu defterde *Kürdistan*, tabiri yoktur. Ekrâd ümerası tarafından ocaklık statü ile idare edilen hükümet veya yurtluk-ocaklık sancaklar Diyarbekir, Van ve Bağdad vilayetleri bünyesinde yazılmışlardır. Burada dikkat çekmemiz gereken bir diğer husus ocaklık sancakların (hükümet ve yurtluk-ocaklık) sadece ekrâd ümerası

ise sınırlı olmadığı ve bu sancakların sadece Diyarbekir, Van ve Bağdad'da bulunmadığıdır. Bosna, Anadolu, Kars, Çıldır, Şam, Rakka, Erzurum ve Trabzon eyaletlerinde de ocaklık statü ile tevcih edilen sancaklara rastlanır. Adana uzun süreli *ocaklık* statü ile idare edilmiştir. Gürcü prenslerinden Davud ve Aleksandr Han'a da itaatlerinden dolayı ülkeleri ocaklık statü ile tevcih edilmiştir⁷¹. Bu defterdeki bilgilere göre daha önceki dönemlerde Kürdistan tabiri ile anılarak yazılan idari ünitelerin durumu şöyledir:

Tablo 7: 15. Yüzyılda Kürdistan Bağlantılı Olarak Yazılan İdari Birimlerin 17. Yüzyıldaki Durumu (1631-1642)⁷²

Sancağın Adı	Hükümet/Y.O	Bağlı Olduğu Eyalet
Hizo	Hükümet	Diyarbakir
Cizre	"	"
Eğil	"	"
Tercil	"	"
Palu	"	"
Genç	"	"
Kull	Yurtluk-Ocaklık	"
Atal	"	"
Mihriani	"	"
Çapıkçur	"	"
Bitlis	Hükümet	Van
Hizan	"	"
Mal müdi	"	"
Zırki	Yurtluk-Ocaklık	"
Şirevi (Şirvi)	"	"
Mülküs	"	"
Elb. k	"	"
İma-liyye	Hükümet	Bağdad
Cen. mase	Yurtluk-Ocaklık	Rakka

Diyarbakir, Van ve Bağdad'da bunların dışında *ocaklık* statü ile tasarruf edilen sancaklar vardır ancak konumuzun dışında olduğu için burada zikredilmeyecektir.

16. yüzyılın ortalarından başlayarak Kürdistan hükümündeki sancak veya hükümetlerin artık Diyarbekir, Van ve Bağdad beylerbeylikleri bünyesinde ocaklık (hükümet veya yurtluk-ocaklık) yazılmaları, bu sancakları ilgilendiren herhangi bir konuda artık Diyarbekir'in dışında Van ve Bağdad beylerbeyliklerinin de muhatap alınacağı anlamına geliyordu. Nitekim Şehzade Bayezid'in İran'a ilticası sırasında alınacak tedbirlerle ilgili olarak 17 Eylül 1559 tarihinde yazılan hükümdeki *Van ve Diyarbekir ve Bağdad beylerbeylerine ve anlara tabi olan cümle Kürdistan begleri kullarıma*⁷⁵ ifadesinden Kürdistan beylerinin Van, Diyarbekir ve Bağdad'da olduğu açıkça anlaşılabilir.

Bu hükmün devamı niteliğinde olan diğer hükümlerde konu daha net bir şekilde anlaşılacaktır. Zira Cizre Beyi Bedir Bey'e yazılan aynı tarihli hükmün bir sureti Diyarbekir'deki hükümet ve yurtluk-ocaklık sahibi diğer beylere de yazılmış ve Diyarbekir beylerbeyi İskender Paşa'nın emrinde toplanmaları istenmiştir. Hükmün birer suretinin yazıldığı yerler ve beyleri ise şunlardır:

Kulp hâkimi Alican Bey, Sason hâkimi Bahaeddin Bey, Palu hâkimi Cemşid Bey, Gence hâkimi Sultan Ahmed Bey, Heytun hâkimi Hân Abdâl Bey, Eğil beyi Mir Kasım, Zırıkî hâkimi Yakub Bey, Mihrani beyi Ahmed Bey ve Zırıkî Halil Bey⁷⁶.

Bu hükmün Van beylerbeyliği boyutuyla ilgili olanı Hakkâri hâkimi Zeynel Bey'e yazılmış ve birer suretleri ise diğer ekrâd ümerası olan beylere gönderilmiştir. Bu beyler devlet nazarında Van beylerbeyliğine bağlı Kürdistan beyleri idi. Bu beyler ve sancakları ise şöyleydi: Kisan beyi, Şırvi beyi Mir Abdal, Hizan beyi Sultan Ahmed Bey, Mahmudî Hasan Bey, Müküs beyi ve Alpak (Elbak) beyi⁷⁷.

4. KÜRDİSTAN TABİRİNİN 17 VE 18. YÜZYILDAKİ MUHTEVASI

Kürdistan tabirinin idari manada 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortadan kalkmaya başladığını söylemek mümkündür. 17 ve 18. yüzyıllardaki idari taksimat listelerinde artık Kürdistan tabirine rastlanmaz⁷⁸.

Kürdistan tabiri idari manasından uzak olarak daha önceki uygulamaların etkisi ile olsa gerek zaman zaman klasik kaynaklarda ve belgelerde zikredilmektedir. Ancak bu kullanımlarındaki manası da yine ekrâd ümerasının idaresi altında olan yerleri karşılamaktadır. Kürdistan hükmündeki herhangi bir sancağın idarecisi aşiret sahibi ekrâd ümerasından birisi olmaz ise *Kürdistan* hükmünde değerlendirilmesi de ortadan kalkıyordu. Bitlis, Çermik, Çemişgezek, Vastan ve daha birçok sancaktaki uygulamalar hep böyle olmuştur.

1636 yılında Van Kalesi'nin tamiri konusunda Van beylerbeyine yazılan hükümlerde, yardımları istenen *hükkâm-ı ekrâd* ve ümerâ-i ekrâd ifadeleri ile beylerbeyliğe bağlı ocaklık sancakların idarecileri kastediliyordu⁷⁹. Aynı konuda yeniçeri kethüdasına yazılan aynı tarihli bir diğer hükümde ümerâ-i Kürdistan tabiri nden Van Eyaleti'nde olan ekrâd beyleri anlaşılmaktadır⁸⁰.

1690 yılında yapılan sefer için Ağustos ayı sonuna kadar orduya iltihak etmeyen Diyarbekir valisi Kemânkeş Ahmed Paşa'ya yazılan hükümde, *yanında olan ümerâ ve Kürdistan dilâverlerin ve eyaletün 'asakiri ile müsara'at ve isti'âl ile bir sa'at evvel Ordu-yı Hümayûna iltihak etmesi emredilirken*⁸¹, Kürdistan tabiri ile kastedilenin aşiret sahibi ekrâd beylerinin idaresinde olan sancaklar olduğu açıktır.

Kars'ın muhafazası için Sefer Paşa ile birlikte Kars'ta bulunması istenileri: Diyarbekir Eyaleti'ndeki ümerâ-i ekrâd yine bu eyalete bağlı ekrâd beyleridir⁸². Aynı konuda Hoşâb ve Hakkâri hâkimlerine 30 Haziran 1636 tarihinde yazılan hükümlerde ise *hükkâm-ı Kürdistan*'dan oldukları vurgulanıyordu⁸³.

1636 yılında yaşanan Kızılbaş saldırıları sırasında Devlet-i Aliyye'nin yanında yer alan Halo Han oğlu Ahmed Han'ın iki hil'at ile ödülendirilmesi ile ilgili Musul muhafazasındaki Vezir Ahmed Paşa ve Ahmed Han'a gönderilen hükümlerde serhaddeki yani Bağdad Eyaleti bünyesindeki kürd beyleri için *hükkâm-ı ümerâ-i Kürdistan* tabiri kullanılmıştır⁸⁴.

Şubat sonları 1691 tarihinde Erzurum valisi vezir Osman Paşa'ya yazılan hükümde, Tiflis hükümeti tevcih olunan Nuh'un Tiflis'i *zabt u rıbt* etmesi işi için *Van valisi Tursun Mehmed Paşa'nın Van*

Eyaletinde vâki' Kürdistan beyleri ve Van kullarıyla me'mûr olduğu bildirilmiş kendisinin de konu ile alakadar olması istenmiştir⁸⁵. Burada Kürdistan tabirinin idari bir üniteyi ifade etmediği ve Van Eyaleti bünyesindeki ekrâd beylerinin tasarrufundaki hükümet ve yurtluk-ocaklıkların kastedildiğini söylemek mümkündür.

1695 yılında yapılacak sefer için baharda silahlı askerleriyle Edirne'de hazır olması için Eğil hâkimi Kasım Bey'e yazılan hükümde diğer Kürdistan bahadurları ile birlikte hareket etmesi isteniyordu⁸⁶. Bu hükmün birer sureti Hazro, Cizre, Tercil, Palu, Genç ve Çermik hâkimleri ile Kulp, Dasini, Hısn-ı Keyf, Atak, Ağca Kal'a ve Kisan sancakbeylerine yazılmıştır. Bu sancaklardan hâkimlerin tasarrufunda olanlar *hükümet*, sancakbeylerinin tasarrufunda olan ve ocaklık olarak tasarruf edilenler ise *yurtluk-ocaklık* sancaklardır. Dolayısıyla Kürdistan diye ifade edilen yerlerin Diyarbakir eyaleti bünyesinde ekrâd beylerinin idaresindeki yerler olduğu anlaşılmaktadır.

Van'ın reaya ve berayasının çoğunun 1742 yılında baskı ve zulümden dolayı *Kürdistan memleketine firar ve temekkün* ettikleri belirtilmiş ve istimâlet verilerek eski yerlerine dönmeleri için gayret etmesi hakkında Van beylerbeyisi El-Hac Seyyid Süleyman'a bir hüküm yazılmıştır⁸⁷. Burada Kürdistan ifadesinden kastedilen yine ekrâd beylerinin tasarrufundaki ocaklık sancaklardır. Nitekim Aralık sonları 1742 tarihinde Van Eyaleti'ndeki kadınlara yazılan bir hüküm bu konuya daha da açıklık getirici bir mahiyet arz etmektedir. Bu hükümde Van beylerbeyi Süleyman Paşa'nın mektub göndererek Van Eyaleti'nin dört tarafının Kürdistan ve re'ayasının hoşluk içinde olduğu ancak Sultan Süleyman Han zamanında kendilerine *merhameten* getirilen imdad-ı seferiyye ve hazeriyyeden muafiyetin birkaç yıldır terkedildiği ve üzerlerine vergi tarh edildiğini belirterek vergi tarh olunmamak için emr-i şerif rica ettiği yazılıdır⁸⁸. Burada belirtilen Kürdistan tabiri yine özel statüleri olan hükümetlerdir. Zira böyle bir muafiyet, statüleri gereği sadece hükümet sancaklar için geçerli olabilirdi. Yurtluk-ocaklık sancaklarda tahrir yapıldığı için vergi tarhı her zaman geçerli idi. Bu dönemde Van Eyaleti'nde 9 ocaklık sancak vardır. Bunlardan

Bitlis, Hizan, Hakkâri ve Mahmûdî hükümet; Bargiri, Somay, Şirvi, Belican ve Abagay ise yurtluk-ocaklık idi⁸⁹. Dolayısıyla belgede kastedilen Kürdistan memleketinin; Bitlis, Bargiri, Hakkâri ve Mahmûdî olduğu anlaşılmaktadır.

Nisan ortaları 1743 tarihinde Bitlis hâkimi Şerî Mehmed'e yazılan hükümde, İran tarafından gelecek tehlikeler karşısında dikkat ve ihtimam göstermeleri gerektiği belirtilmiş ve bu arada Kürdistan tabirinin bu dönemdeki manasına açıklık getirecek birtakım ibareler kullanılmıştır. Bu hükmün bir kısmı aynen şöyledir:

“...serhadât-ı İran ile mülâsık ve mütecânib ve mütekarib olan mahall-i Kürdistan ve ehl-i aşâir ve kabâ'il-i hamiyet-nişâni memâl k-i mahrûseti'l-mesâlikimin ol havâililere nisbet ile bir husn-ı hasînü'l-erkân ve pek bir kal'a-i üstüvâr-ı rasinü'l-kıyânı olmakdan nâşi bi'l-cümle Kürdistanın ümenâ ve a'yân ve ahâli ve sükkânı sâ'ir memle'ket ve ra'iyet makulelerinden gayrı olmayup eğer imâret ve hükümetleri halefen an selef kendü düdmânından erbâb-ı istihkak ve liyâkat olanlara yurdluk ve ocaklık vechiyle tevcih ve inâyet ve sükkânı ve kuttânı dahi sâ'ir ra'iyet beyninde âmmü'l-vukû' olan vücûh-ı tekâlifden himâyet ile haklarında vâsi serbestiye ri'ayet olunagelüp...”⁹⁰

Görülebileceği üzere Kürdistan, İran ile *mülâsık* (bitişik), *mütecânib* ve *mütekarib* bir mahaldir. Aşiretler ve kabileler halindedir. Eminleri, ayan ve ahâlisi diğer memleket halkından farklı değildir. Emirlikleri ve hükümetleri kendilerine yurtluk ve ocaklık olarak babadan oğula geçecek şekilde liyakatı olanlara verilegelmiştir. Vergiden muaflardır ve haklarında bir serbestiyet söz konusudur. Burada Kürdistan memleketleri olarak kastedilenler de yine hükümet sancaqlardır.

Hükümet sancakların geniş bir serbestiyete sahip oldukları hususu mali konularla sınırlıdır. Zira en ufak bir disiplinsizlikleri özellikle de sefere gitmeme hususları bu statülerinin ellerinden alınması manasına geliyordu⁹¹. Bağlı buldukları beylerbeylerinin her hususta talep ettikleri işleri yapmak zorunda idiler Mesela, 1566 yılında Erciş Kalesi'nin tamiri işinde Kürdistan beylerine bağlı aşiretler *imeci* usulüyle kale tamirine yardımcı oluyorlardı⁹². Müküs kadısının Müküs beyi Mir Ahmed'in haksız yere adam katletme,

avret ve oğlan çekme, Ramazanda şarap içme ve Kur'an-ı Kerim tilavet edenlere eziyet ettiğini merkeze bildirmesi üzerine Van beylerbeyi ve kadısının durumu tahkiki ile başlayan bir cezalandırma sürecinin başlayacağı 1565 Nisan'ında kendilerine bir hüküm ile bildiriliyordu⁹³.

Ekrâd beylerinin İran tarafından gelen tüccarlardan *sancağımıza konarlar* diyerek bâc ve gümrük almaları kesinlikle yasaktı. Bac ve gümrüğün mirî tarafından alındığı ve Amid'den başka yerde alınmayacağı hususu 1568 yılında Van ve Diyarbekir beylerbeylerine yazılan hükümlerle hatırlatılıyordu⁹⁴.

1728 yılında Şahsunlu eşkıyasının yola getirilmesi hususunda Şirvan hanı Serhay Han'a gönderilen bir hükümde, *bu husus için Gence ve Tiflis ve Van ve Diyarbekir ve Kürdistan ve Erdilan hususan Anadolu taraflarından ve sair mahallerden asakir-i mütebasire memur kılındığı* belirtilirken⁹⁵; Van, Diyarbekir ve Kürdistan aynı anda kullanılmıştır. Dolayısıyla buradaki Kürdistan'ın Van ve Diyarbekir eyaletleri bünyesindeki kürt beylerinin tasarrufunda olup Kürdistan diye ifade edilen yerleri karşılamadığı açıktır. Buradaki Kürdistan İran coğrafyasındaki Kürdistan'dır.

Aralık sonları 1770 tarihinde devletin çeşitli bölgelerindeki kadı ve bir kısım ümeraya yazılan hükümlerde İsmail, Kartal ve İbrail taraflarına yapılan saldırılar ile ilgili olarak evvel baharda yapılacak sefer için asker tedarikinin *Anadolu ve Rumeli ve Arabistan ve Kürdistan câniblerinden tertip* olduğu ifade edilmektedir⁹⁶. Burada Kürdistan tabiri ile ekrâd beylerinin idaresindeki özel statülü yerlerin bulunduğu coğrafya kastedilmektedir.

Kürdistan tabirine Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sında ve Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinde rastlanır. 17. yüzyıla ait olan bu eserlerde ifade bulan Kürdistan tabirlerini iyice incelemeyen kullanmak önemli tarihi yanlışları doğuracaktır. Zira bu eserlerdeki bilgiler derleme tarzında olup kendi dönemlerinden önce yazılan eserlerden alınan bilgilerle oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu bilgileri değerlendirirken kendi dönemlerinden öncesi ile ilgili tespitleri dönemlerindeki durum gibi algılamamak gerekmektedir.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde bulunan *Kanunnâme-i Âyin-i Kavâ'id-i Tertib-i Sultan Süleymâni*, adından da açıkça anlaşılacağı üzere Kanuni Sultan Süleyman döneminde tertip edilmiştir. Ancak Evliya Çelebi kendi dönemine kadarki bazı değişiklikleri de ilave etmiştir. Dolayısıyla bir müstensih nüshası olduğu söylenebilir. Kanunnâme öncekilere nazaran bazı eksiklikleri de içermektedir.

Evliya Çelebi istinsah ettiği kanunnâmede, Diyarbekir Eyaleti'nin on dokuz sancak ve beş hükümetten teşkil olduğunu belirtir. Bu sancaklardan on birinin Osmanlı ümerası tarafından yönetilen klasik sancak, sekizinin ise yurtluk-ocaklık olduğunu kaydeder. Klasik sancaklar Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hısn-ı Keyf, Məyyâfarikin, Akça Kal'a ve Habur'dur. Bu sancakların sayısı dokuz olmasına rağmen Evliya Çelebi başlangıçta on bir olarak belirtmiştir. Yurtluk-ocaklık sancaklar ise; Sağman, Kulb, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik'dir.

Evliya Çelebi bu kanunnâme hükümlerine göre hükümet sancakların şunlar olduğunu söyler: Cezire, Eğil, Genc, Palu ve Hazzo.

Evliya Çelebi, *bu zikr olunan sancaklar eyâlet-i azîmül-kadr Kürdistan içre hükümetlerdir. Ves-selam...* şeklinde bir ilave ile Kanunnâmenin aslına en yakın nüshası olarak bilinen *Süleymaniye Kütüphanesi Antalya Tekelioğlu Bölümü, No: 806, vr. 42/a-61/a*'da bulunan nüshadan farklı bir tespit yapmıştır. Zira yukarıda zikrettiğimiz üzere ilk kanunnamede ne hükümet ne de yurtluk-ocaklık sancakların tarifi yapılırken *ekrâd* ve *Kürdistan* lafzı kullanılmamıştır⁹⁷. Evliya Çelebi bu tespitinden hareketle Kürdistan içre dediği yerlerle ilgili bilgiler verirken zaman zaman Kürdistan tabirini kullanmıştır. Ancak O'nun eserinde de Kürdistan'ın *ekrâd* beylerinin idaresi altında ocaklık statü ile yönetilen sancaklardan başka bir anlamı yoktur. Seyahatname diğer bilgi ve belgelerle desteklenmeli, kontrolü yapılmalı ve mutlaka el yazması nüshası (veya transkripsiyonu) kullanılmalıdır. Bu hususlara riayet etmeden Evliya Çelebi seyahatnamesinin kullanılması durumunda ciddi bilgi yanlışlıkları yapılacağı muhakkaktır.

Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sında da Kürdistan tabirine rastlanır. Bu eserdeki kullanımlarda da arşiv belgelerini teyiden Kürdistan

tabiri idari bir üniteyi ifade etmez. Cihânnümâ'da ekrâd ümerasının yönetiminde olan sancakların bulunduğu bölgeler *Kürdistan* olarak ifade edilir. Mesela Van Eyaleti'nin konumu *Doğu tarafında Osmanlı memleketlerinin serbaddi olan bir bölgedir. Hududu doğuda Azerbaycan dedikleri Tebriz ülkesi, güneyde Kürdistan ile Sultaniye nahiyeleri, kuzeyde Çıldır ve Kars eyaletleri, batıda Diyarbekir Eyaleti ile çevrilmiştir* şeklinde ifade edilmiştir⁹⁸. Dikkat edilirse Van Eyaleti'ne hudut olan yerlerden *eyalet* statüsünde olanlar vurgulanmış, Kürdistan için böyle nitilemede bulunulmamıştır.

Cihânnümâ'da Diyarbekir Eyaleti'nin hudutları ise şöyle tarif edilir: *Doğusunda Van Eyaleti, kuzeyinde Erzurum, batısında Sivas, güneyinde Rakka ve Musul bulunmaktadır*⁹⁹. Diyarbekir Eyaleti'nin hududu belirlenirken Kürdistan'dan bahsedilmemesinin temel sebeplerinden birisi Kürdistan diye ifade edilen yerlerden bir kısmının Diyarbekir Eyaleti bünyesinde bulunan ve ekrâd ümerası tarafından tasarruf edilen sancaklar olması şeklinde düşünülebilir. Nitekim Cihânnümâ'nın baskısını yapan İbrahim Müteferrika'nın ilave ettiği kısımda Şehrizor Eyaleti hakkında bilgi verilirken Kürdistan bölgelerinden biri olduğuna vurgu yapılır ve hudutları ise Bağdad ve Musul eyaletleri ile İmâdiye, Hakkâri, Azerbaycan ve Irak-ı Acem hükümetleri olarak belirlenir¹⁰⁰. Bu ilave kısımda İbrahim Müteferrika'nın *Ebubekir ibn Behram ed-Dimeşki*'nin coğrafya kitabından ayıracı aktardığı bilgiler içerisinde *Kürdistan Vilayeti* diye bir kısım bulunmaktadır.

Bu eserden aktarılan bilgilere göre, Kürdistan ve Kürdler hakkında muhtelif rivayetlerin olduğu; bazılarının göre Arapların bir kolu, bazılarının göre ise Dahhâk Marân'ın zulmünden kaçan ve dağların yüksek yerlerinde yaşayanlar olarak kabul edildiği belirtilir. Kürdlerin; *Kurmanclar*, *Gülebran* ve *Güran* olarak üç kısma ayrıldığı, başlangıçta Kürdistan vilayetlerinin Hürmüz'den Malatya ve Maraş sınırına dayandığı, sınırlarının ise Kuzeyde İran, Güneyde ise Musul ve Irak-ı Arab olduğu ifade edilir. Kürdlerin Sünni ve Şafii mezhebine mensup oldukları ancak Musul ve Şam'da Sınni, Tasni ve Haluy aşiretlerinin Yezidi mezhebine müntesip oldukları belirtilir. Kürd lafzının ise *yığıt* ve *babadır* manasında olduğu söylenir.

Ebubekî-ibn Behram ed-Dımeşkî'ye göre Kürdler hiçbir zaman birbirine uyumlu ve ittifak üzere olamamışlardır. Dımeşkî'nin bundan sonraki tespitlerini konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle aynen aktarmayı uygun görüyoruz:

“Kürd yöneticiler arasında çok oymak ve kabilesi olanlar aşiret ismiyle anılırlar. Kale sahibi olanlar ise kale ismiyle meşhur olurlar. Meselâ, Hakkâri ve Cezire gibi. Sultanların çoğu bu bu taifenin ülkelere tamah etmeyip bunların sadece itaatleri ile yetinmişlerdir. Kürdistan, bazı Osmanlı padişahları ve Acem şahları tarafından Serhadd, ocaklık ve Hükümet nâmı ile adlandırılmıştır. Asıl Kürdistan dağları İran ve Kirman sınırlarından başlayıp Van ve Erzurum dağlarına kadar zincirleme ulaşan büyük dağlardır. Bu dağlardan kar eksik olmaz. Birçok yerinde pınar ve büyük nehirler vardır. Kürdistan 18 vilayettir. Havası mutedildir. Süleymanşah zamanındaki hukuk-ı divânisi 200 tümen ve 1.500 dinardı.

Naniyeleri şunlardır:

Alani, Elbester, Bahar, Hakşiyân, Taç Hatun Derbendi, Zengi Derbendi, Derbil, Dinor, Sultan Camcâlabâd (Sultan Yarmencan), Kirmânşâhan, Kerend ve Hoşan, Mendeşt, Mersin, Vestam, Keluş, Şekas, Havar, Seyman, Ravdan, Tağsu ve Şemiran”¹⁰¹.

Dikkat edilirse Doğu Anadolu'daki ekrâd ümerasının Yavuz Sultan Selim'e gönderdikleri mektuptaki bilgiler, bu bilgilerle paralellik göstermektedir. Yukarıda metnin bir kısmını aynen verdiğimiz mektupta ekrâd beyleri kendilerini tarif ederken birbirleri ile mutabaat üzere olmadıklarını ve Sünnetullahın böyle cari olduğunu belirtmişlerdi. Ayrıca Sünni ve Şafii mezhebine bağlı oldukları vurgulanmıştı. Kürdistan Vilayeti olarak ifade edilen coğrafyadaki merkezlere bakıldığı zaman Kerkük'ün bir iki menzil doğusu, Bağdad'ın kuzeydoğusunda Zagros Dağlarının doğusunda Kirmanşâh ve Hemedan bölgesi oldukları anlaşılmaktadır. Bölge bugün Orta Batı İran olarak nitelendirilebilecek bir konuma karşılık gelmektedir.

SONUÇ

Kürdistan tabirinin Osmanlı idari alanında kullanılmaya başlanması 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonradır. Bu süreçte bölgede kendini *Ekrâd ümerası* olarak nitelendiren aşiret sahibi beylerin Osmanlıya itaat ederek Safeviler'den yüz çevirmeleri onların farklı ve özel bir statü ile Osmanlı idari sistemi içerisine dahil edilmeleri sonucunu doğurmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu uygulamadaki olumlu yaklaşımı bu unsurların Müslüman olmaları ve mezhebi olarak da Şii'likten yüz çevirip Sünni ve ağırlıklı olarak Şafii mezhebine geçmeleri ile yakından ilgili idi. Bundan sonra Safevilerle yaşanacak muhtemel çatışmalarda Doğu Anadolu'daki bu beylerin bir iç huzursuzluk unsuru olmadan Osmanlı safında yer almaları gerekli görülmüştür. Osmanlı Devleti kendilerine *ocaklık* suretiyle sancak tevcih ettiği birçok Ekrâd ve bazı Türkmen beylerinin tasarruf ve idare alanını *Kürdistan* olarak kabul etmiştir. Bu beylikler daha 1515 yılında Yavuz Sultan Selime gönderdikleri mektupta Osmanlı saflarına geçip Sultan'ın himayesini arz ederken; aralarında bir birlik olamayacağını da belirtmişlerdi. Dolayısıyla coğrafi bir bütünlüğü yakalayamayan bu aşiret beylerinin *Kürdistan Vilayeti* veya *Kürdistan Eyaleti* şeklinde merkezi bir sancağı olan ve başında beylerbeyisinin veya valisinin olduğu idari bir teşkilatlanması olamamıştır. Kürdistan Vilayeti veya eyaleti kavramı başlangıçta Diyarbakir daha sonra da bu beylerin tabi oldukları beylerbeyiliklerle bağlantılı olarak kullanılmıştır. Osmanlı öncesinde yani Akkoyunlular zamanında Anadolu ve Kuzey Irak coğrafyasında Kürdistan tabiri kullanılmamıştır.

Bir sancağın ekrâd beyi tarafından yönetilmemesi durumunda o sancak dahilinde Kürtle: yaşasa bile Kürdistan hükmü ortadan kalkıyordu. Mesela Bitlis başlangıçta Kürdistan hükmünde iken daha sonra Osmanlı ümerası tarafından yönetilmeye başlayınca bu durumu ortadan kalkmıştır.

İncelediğimiz dönemde Osmanlı Devleti bünyesinde Diyarbakir, Van ve Bağdad eyaletleri bünyesinde Kürdistan diye ifade edilen yerler bulunmaktaydı. Bu eyaletlerin veya beylerbeyiliklerin bünyesindeki ekrâd beylerinin idaresindeki hükümetler, kısmen de

yurtluk-ocaklıklar Kürdistan hükmünde görülmüşler ve öyle nitelendirilmişlerdir. Osmanlı uygulamasında, Kürtlerin yaşadığı yerler değil, aşiret sahibi ocaklık sancak tasarruf eden ekrâd beylerinin idaresi altındaki yerler *Kürdistan* hükmündedirler. Mesela, *Ekrâd Sancağı* Şam vilayeti bünyesinde yazılmıştır. Adı Ekrâd olmasına rağmen hiçbir zaman Kürdistan bağlantılı olarak ifade edilmemiştir. Çünkü sancakbeyi İzzeddin Bey'in kalabalık bir aşireti yoktu ve daha sonraları Osmanlı ümerasından bölge dışı sancakbeylerinin yönetimine girdikleri görülür.

Bunun yanı sıra, ilk uygulamalarda standart bir sayıda gönderilen sancak beratlarını eksiksiz olarak dağıtmak için mahalli aileler ve kalabalık bir aşireti olmayan beylere bile sancak suretiyle tevcihler yapılmıştır ki, idari anlamda gerçek yapılanmayı yansıtmadıkları için kısa sürede bu durumları ortadan kalkmıştır. Çemişgezek, Çermik, Berriyecik ve Aşair-i Ulus gibi sancaklık statüsü verilerek Kürdistan bağlantılı yazılan sancakların idarecileri ve dayandıkları halk tabakalarının Türkmenlerden oluştuğu tespit edilmektedir. Kaldı ki Osmanlı uygulamasında *Ekrâd* ve *Etrak* veya *Kürt* ve *Türk* kelimelecinin bütünüyle etnik bir kökene vurgu yapmadıkları da açıktır.

Van ve Diyarbakır'le bağlantılı olarak ifade edilen Kürdistan tabiri sabit bir coğrafyayı ihtiva etmiyordu. Ağırlıklı olarak Van Gölü'nün güney ve güney batısı ile Diyarbakır'ın kuzeyindeki mevzi noktalar Kürdistan hükmündeki sancakların fazla olduğu yerlerdi. Palu, Çarıkçur, Genç, Sason, Cizre, İmadiyye, Hizan, Müküs, Şirvi, Eğil, Hakkari ve Mahmûdî'nin 1520'den 16. yüzyılın son çeyreğine kadar Kürdistan hükmündeki sancaklar olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu sancakların daha sonraları Diyarbakır, Van ve Bağdad eyaletleri bünyesinde olduğu ve idari manada Kürdistan tabiri kullanılmadan buralara bağlı ocaklık sancaklar olduklarını da vurgulamak gerekir.

Diyarbakır, Harput, Kiğı, Mardin, Siverek, Ergani, Siird, Hısn-ı Keyf, Nusaybin, Urfa, Rakka, Malatya, Erzurum, Van, Ahlat, Erciş, Adilcevaz, Habur, Musul, Erbil, Kerkük, Haleb, Ayıntab ve Kilis

16-18. Yüzyıllarda birkaç kısa süreli istisna hariç Kürdistan tabiri ile bağlantılı olarak kaydedilmemişler ve ifade edilmemişlerdir.

İran coğrafyasındaki durum biraz daha farklıdır. Bağdad Eyaleti bünyesinde yazılan Kürdistan hükmündeki sancaklar Osmanlı öncesi dönemde ifade edilen Kürdistan coğrafyasını karşılar niteliktedir ve kısmi bir coğrafi bütünlük göstermektedirler.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

1- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BA.)

Mühimme Defterleri, No: 3, 6, 7, 12, 34, 73, 86, 100, 105, 149, 168.

Mühimme Zeyli Defterleri, No: 13.

Kamil Kepeci Tasnifi, No: 262, 266.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), No: 563.

Tapu-Tahrir Defterleri (TD) No: 64.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSA), No: E. 12321.

II .Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

998 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zül-Kâdiriyce Defteri (937/1530) I, (Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Mutrat Yüzbaşıoğlu), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 39, Ankara, 1998.

Barkan, Ömer Lütfi; "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 15, No: 1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, İstanbul, 1955.

Başar, Fahmeddin; *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

Emecen, Feridun-İlhan Şahin; "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", *Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, Cilt: XIX, Sayı: 23, Türk Tarih Kurumu, 1998, Ankara, 1999.

III.Klasik Kaynaklar

HOCA SADETTİN EFENDİ, *Tacüt-Tevarih IV*, (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları/301, Ankara, 1992, s. 245.

- KANUNNAME-İ HÜMAYUN, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, *Veliyüddin Efendi Kitaplığı No: 1969*.
- KÂTİP ÇELEBİ, *Cihânnümâ*, (Yayın Editörü: Said Öztürk), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, Mayıs 2010, s. 500.
- ŞEREF HAN, *Şerefnâme (Kürt Tarihi)*, (Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarıslan), 3. Baskı, İstanbul, 1990.

IV. Araştırma İnceleme Eserler

- Akgündüz, Ahmet; *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tablilleri, 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yayınları:1, İstanbul, 1991.
- _____; *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tablilleri, 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezi ve Unumi Kanunnâmeler*, İstanbul, 1992.
- Baykara, Tuncer; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988.
- Gökbilgin, M. Tayyip, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1992.
- Göyünç, Nejat; "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C. XXIII, Sayı 23, İstanbul, Mart 1969.
- _____; "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı*, c. 6, Ankara, 1999.
- _____; *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
- Gül, Muammer; "Tarihi ve Coğrafi Bakış Açısından Kürdistan Kavramının Ortadoğu'daki Yeri (Ortaçağlardan Osmanlı Hakimiyetine Kadar)", *Birinci Ortadoğu Semineri (Kavramlar, Kaynaklar ve Metodoloji)*, 29-31 Mayıs 2003 Elazığ, Bildiriler, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ, 2004.
- Halaçoğlu, Yusuf; "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, Cilt:

LX, Sayı: 227, Ankara, 1996.

Kılıç, Orhan; "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, c. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

_____ ; "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Journal of Social Science)*, c. 11, Sayı: 1, Elazığ, Ocak 2001, s. 257-274.

_____ ; "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlı*, c. 6, Ankara, 1999, s. 89-110;

_____ ; "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, Sayı: 10, Ankara, 1999, s. 119-137.

_____ ; "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği", *XIV. Türk Tarih Kongresi (XIV. Turkish Congress of History) 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005.

_____ ; "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Yeni Türkiye*, Sayı: 31, Ankara, Ocak, 2000, s. 442-459;

_____ ; *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tercihâtı*, Elazığ, 1997.

_____ ; *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Ankara, 1997.

_____ ; "Ottoman Provincial Organization in the Classical Period (1362-1799) ", *The Turks*, 3 Ottomans, Ankara, 2002.

_____ ; "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXI, İstanbul, 2001.

Kunt, İ. Metin; *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No: 154, İstanbul, 1978.

- Kurt, Yılmaz; *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992.
- Miroğlu, İsmet; *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.
- Sevgen, Nazmi; *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Türk Beylikleri*, (Yayına Hazırlayanlar: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982.
- Turan, Ahmet Nezih; *XVI. Yüzyılda Ruba (Urfa) Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, II. Cilt, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.
- Ünal, Mehmet Ali; *1523 XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
- Ünal, Mehmet Ali; *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

- 41 Aşîret mektebinin kuruluş amacı, Osmanlı Devleti sınırları dahilindeki aşîret reislerinin çocuklarını İstanbul'da sarayın nezâreti ve himâyesi altındaki bir mektepte toplayıp, onlara Türkçe öğretmek, eğitim ve öğretim verilerek Hilâfete ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını arttırmak, ayrıca, eğitilmiş olarak kendi bölgelerine döndüklerinde, devlet için faydalı hizmetlerde bulunmalarını temin etmekte, bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maârif Târîhi*, c. 3, s. 1180.
- 42 Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, 11, İstanbul 1978, s. 300-301.

IX. Osmanlı İdaresinde Kürtlerin Statüsü

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

- 1 Hükümranlık (souveraineté suprême) üstün hâkimiyet anlamına gelmektedir. Üstün hâkimiyeti ise devlete aittir.
- 2 Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Bayram Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Ankara, 1986, s. 5-28.
- 3 Kodaman, *a.g.e.*, s. 13.
- 4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri No: 46*, (25 Zilhicce 990/20 Ocak 1583 tarihli hüküm) s. 132; Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 18-19.
- 5 Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı" *Atatürk Üniversitesi, 1961 Yıllığı*, Erzurum, 1962, s. 201-232.
- 6 *Efrüzü'l-kalem ve maktu'ül kıdem* şeklinde de kullanılan bu tabir, devlet memurlarının bir mülk timara veya hükümet sancağına müdahale edememesi anlamında gelmekteydi.
- 7 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, İstanbul, 1955, c. 3, s. 639.

X. Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)

Prof. Dr. O'han KILIÇ

- 1 Muammer Gül, "Tarihi ve Coğrafi Bakış Açısından Kürdistan Kavramının Ortadoğu'daki Yeri (Ortaçağlardan Osmanlı Hakimiyetine Kadar)", *Birinci Ortadoğu Semineri (Kavramlar, Kaynaklar ve Metodoloji)*, 29-31 Mayıs 2003 Elazığ, *Bildiriler*, Fırat

- Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ, 2004, s. 87-88.
- 2 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988, s. 73-74.
 - 3 Baykara, s. 74-75.
 - 4 Osmanlı eyaletleri ve kuruluş tarihleri için bkz. Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 892-893; Baykara, s. 96-98; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı*, c. 6, Ankara, 1999, s. 77-78.
 - 5 Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C. XXIII, Sayı 23, İstanbul, Mart 1969, s. 23-25; Baykara, s. 102.
 - 6 Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı"; s. 24.
 - 7 Zikreden: Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, 3. Kitap *Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yayınları:1, İstanbul, 1991, s. 206.
 - 8 Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", s. 26.
 - 9 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri* 3, s. 208.
 - 10 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri* 3, s. 210-211.
 - 11 BA., *Mübimme Defteri No: 149*, 96/334.
 - 12 Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt-Tevarih IV*, (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları/301, Ankara, 1992, s. 245.
 - 13 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. Cilt, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 275.
 - 14 Nejat Göyünç 1517 tarihinde Bayburd'un Kemah ve Erzincan ile birlikte birer vilayet olarak kaydedildiğinden bahisle, Bayburd ve Kemah'ın 1520'de Diyarbakir Vilayeti ile ilgisi olamayacağını ileri sürmekte ve defterin tarihinin daha erken olabileceğini belirtmektedir. Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", s. 34.

- 15 Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 15, No: 1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, İstanbul, 1955, s. 306-307; Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyiliği'nin İlk İdarî Taksimatı", s. 26-28; Baykara, s. 102.
- 16 İsmet Miroğlu, *Kemâh Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s. 17-19; Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyiliği'nin İlk İdarî Taksimatı", s. 34.
- 17 BA., TD No: 64.
- 18 Miroğlu, s. 19, 21.
- 19 Bkz. BA., TD No: 64, s. 1-862.
- 20 BA., TD No: 64, s. 1-862.
- 21 Ocaklık sancaklar hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTİM*, Sayı: 10, Ankara, 1999, s. 119-137; Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Journal of Social Science)*, c. 11, Sayı: 1, Elazığ, Ocak 2001, s. 257-274.
- 22 Ahrâet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezi ve Umumi Kanunnâmeler*, İstanbul, 1992, s. 538.
- 23 Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 41-42.
- 24 Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 41.
- 25 *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zül-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I*, (Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Mutrat Yüzbaşıoğlu), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 39, Ankara, 1998, s. 21-22, 137 vd.
- 26 Beyazıt Devlet Kütüphanesi, *Veliyüddin Efendi Kitaplığı No: 1969*, vr. 121/a
- 27 Beyazıt Devlet Kütüphanesi, *Veliyüddin Efendi Kitaplığı No: 1969*, vr. 117/b-118/a.

- 28 Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", s. 29-30; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No: 154, İstanbul, 1978, s. 130-131.
- 29 Kunt, s. 129.
- 30 Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği", *XIV. Türk Tarih Kongresi (XIV. Turkish Congress of History) 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005, s. 711.
- 31 Şeref Han, Şerefnâme (Kürt Tarihi), (Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarslan), 3. Baskı, İstanbul, 1990, s. 107-113; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Türk Beylikleri*, (Yayına Hazırlayanlar: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 140-142.
- 32 Hakkâri'nin Osmanlı idari sistemi içerisindeki gelişimi için bkz. Kılıç, "Hakkâri Hükümeti", s. 711-716.
- 33 Kunt, s. 130.
- 34 Defterin tarihini Nejat Göyünç 1526 (Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 36-37, Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", s. 33), Yılmaz Kurt 1530 (Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992, s. 4-5), Ahmet Nezihi Turan 1523, *XVI. Yüzyıldaki Ruba (Urfa) Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. XVIII), Mehmet Ali Ünal 1523 (Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyıldaki Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s. 5), defterin dizin ve tıpkıbasım neşrinde 1530 (998 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zül-Kâdiriyye Defteri (937/1530)I*) olarak vermektedirler. Bahse konu defterin 50. sayfasındaki bir mukataa kaydında hicri 932 tarihi bulunmaktadır. Bu durumda Ekim 1525-Eylül 1526 tarihleri arasında tanzim edilmiş olduğu kuvvet kazanmaktadır. Defterin tarihi ile ilgili bu kayıttan beni haberdar eden değerli meslektaşım Dr. M. Salih Erpolat'a teşekkür ederim.
- 35 Bkz. 998 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zül-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I*, s. 15-33.

- 36 Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 36.
- 37 998 Numaralı..., s. 24-25.
- 38 998 Numaralı..., s. 21.
- 39 998 Numaralı..., s. 21.
- 40 998 Numaralı..., s. 1, 30-32.
- 41 Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrák, Kürd-Ekrád Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, Cilt: LX, Sayı: 227, Ankara, 1996, s. 15.
- 42 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSA), *E. 12321*, vr. 81/b.
- 43 TSA, *E. 12321*, vr. 84/b.
- 44 Feridun Emecen-İlhan Şahin; "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Teveçih Defteri", *Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, Cilt: XIX, Sayı: 23, Türk Tarih Kurumu, 1998, Ankara, 1999, s. 85-86.
- 45 E: Eyalet, L: Livâ
- 46 Uhdesinde veya tasarrufunda olduğu beyin ismi.
- 47 Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Ankara, 1997, 132-135.
- 48 TSA, *E. 12321*, vr. 84.
- 49 TSA, *E. 12321*, vr. 84.
- 50 Uzunçarşılı, s. 352.
- 51 Emecen-Şahin, s. 80-83.
- 52 Emecen-Şahin, s. 79.
- 53 TSA, *E. 12321*, vr. 83/b.
- 54 Emecen-Şahin, s. 83.
- 55 E. necen-Şahin, 84.
- 56 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri 4*, s. 463-464.
- 57 73 numaralı mühimme defterindeki bir hükümde Mahmüdi Aşireti'nin *Türkmân obasından* olduğu belirtilmektedir. Bkz. BA., *Mühimme Defteri No. 73*, s. 292, hüküm no: 666.

- 58 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri 4*, s. 476-478.
- 59 M. Tayyip Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 57.
- 60 Gökbilgin, s. 58.
- 61 BA., *MAD No: 563*, s. 86-87.
- 62 BA., *MAD No: 563*, s. 99.
- 63 BA., *MAD No: 563*, s. 180.
- 64 BA., *MAD No: 563*, s. 87/2.
- 65 BA., *MAD No: 563*, s. 180.
- 66 BA., *Mühimme Defteri No: 12*, hüküm no: 798.
- 67 BA., *Mühimme Defteri no: 12*, hüküm no: 71, 241, 249.
- 68 BA., *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 108-122, 127-128.
- 69 BA., *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 133-138.
- 70 BA., *Mühimme Defteri No: 6*, hüküm no: 276.
- 71 BA., *Mühimme Defteri No: 12*, 328/596.
- 72 BA., *Mühimme Defteri No: 34*, 503/237.
- 73 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", s. 257-274; Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", s. 119-137.
- 74 BA., *Kâmil Kepeci No: 266*, s. 74-84, 97-102, 105.
- 75 BA., *Mühimme Defteri No: 3*, hüküm no: 329.
- 76 BA., *Mühimme Defteri No: 3*, hüküm no: 336.
- 77 BA., *Mühimme Defteri No: 3*, hüküm no: 336.
- 78 Bkz. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997; Orhan Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlı*, c. 6, Ankara, 1999, s. 89-110; Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodahklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, c. 9, Ankara, 2002, s. 887-897; Orhan Kılıç, "Ottoman Provincial Organization in the Classical Period

- (1362-1799) ", *The Turks*, 3 Ottomans, Ankara, 2002, s. 479-490; Orhan Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Yeni Türkiye*, Sayı: 31, Ankara, Ocak, 2000, s. 442-459; Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihati (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.
- 79 BA., *Mühimme Defteri No: 86*, 2/4,6.
- 80 BA., *Mühimme Defteri No: 86*, 3/7.
- 81 BA., *Mühimme Defteri No: 100*, 85/331.
- 82 BA., *Mühimme Defteri No: 86*, 5/15.
- 83 BA., *Mühimme Defteri No: 86*, 6/15,16.
- 84 BA., *Mühimme Defteri No: 86*, 25/83, 84.
- 85 BA., *Mühimme Defteri No: 100*, 142/541.
- 86 BA., *Mühimme Defteri No: 105*, hüküm no: 119-131.
- 87 BA., *Mühimme Defteri No: 149*, 80/287.
- 88 BA., *Mühimme Defteri No: 149*, 96/334.
- 89 Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXI, İstanbul, 2001, s. 207.
- 90 BA., *Mühimme Defteri No: 149*, 170/614.
- 91 Hükümet ve Yurtluk-Ocaklık sancaklardaki uygulamalar ve devletin tutumu hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", s. 257-274.
- 92 BA., *Mühimme Defteri No: 6*, hüküm no: 1030.
- 93 BA., *Mühimme Defteri No: 6*, hüküm no: 1100.
- 94 BA., *Mühimme Defteri No: 7*, hüküm no: 1772.
- 95 BA., *Mühimme Zeyli No: 13*, 30/132.
- 96 BA., *Mühimme Defteri No: 168*, 281-283/1148.
- 97 Her iki kanunnâme nüshasının tam metni için bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri 4*, s.460-562.

- 98 Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, (Yayın Editörü: Said Öztürk), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, Mayıs 2010, s. 500.
- 99 Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, s. 525.
- 100 Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, s. 535.
- 101 Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, s. 538-539 (Bahsedilen nahiyelerin sadece isimleri verilmiş açıklamaları tarafımızca yazılmamıştır).